

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“VERGİ DAXİLOLMALARININ PROQNOZLAŞDIRILMASININ
KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Quliyev Toğrul Müzəffər oğlu

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2022-ci il**

“VERGİ DAXİLOLMALARININ PROQNOZLAŞDIRILMASININ
KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-“Maliyyə”

İxtisaslaşma: Vergi və vergiqoyma

Qrup: 618

Magistrant:
Quliyev Toğrul Müzəffər oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Rzayev Zahid Hüseyn oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

Elm andı

Mən, Quliyev Toğrul Müzəffər oğlu and içirəm ki, “Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının konseptual məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“VERGİ DAXİLOLMALARININ PROQNOZLAŞDIRILMASININ KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Vergi siyasətində təsirli olan amillərdən biri vergi proqnozlaşdırmasıdır. Lakin, digər dəyişənləri nəzərə almadan edilən vergi proqnozlaşdırması ictimai maraqlara zərər verə bilər. Buna görə də, vergi proqnozlaşdırmasının ilkin mərhələsində ictimai maraqlara müsbət təsir göstərəcək amilləri nəzərə almaq lazımdır. Bu sual iqtisadiyyatda ən aktual məsələlərdən birinə çevrilib, ona görə də ətraflı araşdırmaya ehtiyac var.

Tədqiqatın məqsədi: Magistr dissertasiyanın məqsədi vergi proqnozlaşdırılmasının konseptual aspektlərini öyrənməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiyanın yazılması prosesində vergi proqnozlaşdırılması sahəsində normativ sənədlərin, informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların, əsas anlayış və terminaloji sistemin analizi metodlarından, statistik məlumatların empirik təhlilindən, həmçinin təcrübi əhəmiyyətə malik biliklərin tətbiqinin analizi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin tədqiqində aidiyyəti dövlət qurumlarının rəsmi məlumatlarından və ilkin ədəbiyyat siyahısında qeyd olunmuş bir neçə ədəbiyyat və dərsliklərdən istifadə olunmuş, müvafiq sahədə respublika və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının bu sahənin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə qəbul etdiyi normativ sənədlər və hökumətin təsdiq etdiyi qanunvericilik aktları, o cümlədən digər normativ aktlar təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudyyətləri: Aparılan tədqiqatda əsas məhdudyyət qismən metodoloji çatışmazlıq və informasiya bazalarına giriş əldə etmə çətinlikləri ilə bağlı olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqat zamanı aşağıdakı elmi nəticə əldə edilmişdir:

- dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının nəzəri və metodoloji əsasları öyrənilmişdir və araşdırmalar aparılmışdır;
- müxtəlif növ vergilər üzrə daxilolmaların planlaşdırılma və proqnozlaşdırılması üsulları araşdırılmışdır;
- reqresiya üsuli ilə vergi daxilolmalarının ÜDM-dən asılılığı qiymətləndirilmiş, təkmilləşdirilmə ilə bağlı təkliflər verilmişdir;

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Əldə olunmuş nəticələr vergi planlaşdırılması, büdcə daxilolmalarının planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, vergilərin iqtisadiyyata təsiri imkanlarının artırılması istiqamətində faydalı ola bilər və vergilərlə bağlı proqnozlaşdırma fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsində tətbiq edilə bilər.

Açar sözlər: vergi sistemi, pronozlaşdırma, büdcə, metodlar, proqnozlaşdırma

"CONCEPTUAL ISSUES OF FORECASTING TAX REVENUES"

SUMMARY

The actuality of the subject: One of the factors influencing tax policy is tax forecasting. However, tax forecasting made without taking into account other variables can be detrimental to the public interest. Therefore, at the initial stage of tax forecasting, it is necessary to take into account the factors that will have a positive impact on the public interest. This question has become one of the most pressing issues in the economy, therefore detailed research is needed.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the master's dissertation is to study the conceptual aspects of tax forecasting.

Used research methods: In the process of writing the dissertation, methods of analysis of normative documents, information sources, scientific-theoretical approaches, basic concepts and terminological system, empirical analysis of statistical data, as well as methods of application of knowledge of practical importance were used in the field of tax forecasting.

The information base of the research: The study of the dissertation uses official data of relevant government agencies and several literatures and textbooks listed in the list of primary literature, works of economists of the republic and foreign countries in the relevant field, normative documents adopted by the Republic of Azerbaijan on development and improvement in this field and legislative acts approved by the government. , including other normative acts.

Restrictions of research: The main limitation in the study is in part methodological shortcomings and difficulties in accessing databases.

The novelty and practical results of investigation: The following scientific results were obtained during the research:

- Theoretical and methodological bases of forecasting tax revenues to the state budget were studied and researched;
- Methods of planning and forecasting revenues for various types of taxes were studied;
- The dependence of tax revenues on GDP was assessed by the regression method, and suggestions were made for improvement.

Scientific-practical significance of results: The results obtained can be useful in tax planning, budget revenue planning and forecasting, increasing the impact of taxes on the economy, and can be used in the implementation of tax forecasting activities.

Keywords: tax system, forecasting, budget, methods, forecasting

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları

ƏDV – Əlavə Dəyər Vergisi

SAM - Sosial Mühasibatlıq Matriksi

CGE - Səmərəli Vergi Dərəcələri

ETR - Hesablanan Ümumi balans modelləri

ÜDM – Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. BÜDCƏ-VERGİ SAHƏSİNDƏ PROQNOZLAŞDIRMANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	12
1.1. İqtisadi proqnozlaşdırma vergi-büdcə proqnozlaşdırmasının əsası kimi.	12
1.2. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının nəzəri əsasları.....	29
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ PROQNOZLAŞDIRMASININ TƏHLİLİ.....	39
2.1. Vergi proqnozlaşdırması sahəsində beynəlxalq təcrübənin təhlili.....	39
2.2. Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergilərin rolu.....	44
2.3. Azərbaycan Respublikasında vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması.....	50
III FƏSİL. VERGİ DAXİLOLMALARININ PROQNOZLAŞDIRILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	58
3.1. Müasir şəraitdə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	58
3.2. Azərbaycan Respublikasında vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının dəqiqlik səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları.....	63
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	73
Sxemlərin siyahısı.....	77
Şəkillərin siyahısı.....	77
Qrafiklərin siyahısı.....	77

GİRİŞ

Mövzunun aktualığı: İqtisadi proseslərin proqnozları digər sahələrin proqnozlarından daha geniş əhatəli və diapozonludur. İqtisadi proqnozlaşdırma öz fəaliyyətində digər sahələrin proqnozlarından da istifadə edir. İqtisadi proqnozlaşdırma elmi meydana gələnə qədər iqtisadiyyatın inkişafını planlaşdırarkən əvvəlcədən düşünmək, əvvəlcədən göstəriciləri təqribən müəyyən etmək, gələcək barədə düşünmək və i.a. bu kimi məfhumlardan istifadə edilmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının planlaşdırılmasının ilk mərhələsi iqtisadi proqnozlaşdırma ilə başlanır.

İqtisadi proqnozlaşdırmanın əsas məqsədi sosial-iqtisadi inkişaf planının optimal variantı üçün resursların əvvəlcədən müəyyən edilməsidir. İqtisadi proqnozlaşdırma iqtisadi proses və halların ehtimal olunan vəziyyətlərini müzakirə edir və onun inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək üçün üsullar seçir. İqtisadiyyatın gələcək inkişafı üçün inandırıcı dəyanətli informasiya əldə etmək və əsas iqtisadi qanunları dərk edərək inkişafın zəruri istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi proqnozlaşdırmanın vəzifəsidir.

Cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılması imkanları, proqnoz kateqoriyası ilə iqtisadi qanunların tələbatının əlaqəli təsiri ilə müəyyən edilir. Geniş təkrar istehsalın planlaşdırılması və sosial-iqtisadi inkişaf planlarının göstəriciləri sistemini iqtisadi proqnoz kateqoriyasının iqtisadi qanunlarla əlaqəsi təmin edir. Bu əlaqə iqtisadi sahələr arasındakı proporsional inkişaf qanunu, yığım qanunu, bölgü qanunu, tələb və təklif qanunları və s. qarşılıqlı əlaqələri vasitəsilə həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın gələcək inkişafı üçün inandırıcı informasiya əldə etmək və əsas iqtisadi qanunları dərk edərək inkişafın zəruri istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi proqnozlaşdırmanın vəzifəsidir.

Vergi taktikasında effektiv faktorlardan digəri proqnozun verilməsidir. Amma başqa stabil olmayan kəmiyyətlərə diqqət yetirmədən verilən proqnozları ictimai baxımdan ziyan vermək qabiliyyətinə malik ola bilər. Bu səbəbdən, vergi proqnozunun birinci etapında ictimai mövqeyə yaxşı effekt verən faktorları diqqət mərkəzində saxlamaq əhəmiyyət kəsb edir. Bu da öz növbəsində iqtisadi sferada

daha da mühüm amil hesab edilir, bu səbəbdən geniş tədqiqə ehtiyac duyulur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Magistr dissertasiyasında vergi proqnozlaşdırması işinin xüsusiyyətləri müzakirə olunur və müasir dövrdə vergi proqnozlaşdırılması sahəsində yaranan problemlərin həlli yolları araşdırılır. Bir sıra xarici və yerli mütəxəssislərin vergi proqnozlaşdırılması sahəsində tövsiyələri nəzərə alınmışdır.

Y.A. Kəlbəyev, F. Quliyev, F. Məmmədov, A. Musayev, P. Rzayev, Z.H. Rzayev öz işlərində vergi proqnozlaşdırmasına geniş yer vermiş yerli alimlərdir.

Bu mövzu S.V.Barulin, L.L.Vladimirova, E.S.Vilkova, M.V.Romanovski, İ.S.Bolşuxina və başqalarının əsərlərində də öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Magistr dissertasiyanın məqsədi vergi proqnozlaşdırılmasının konseptual aspektlərini öyrənməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- vergi proqnozlaşdırılmasının mahiyyətinin, zərurətinin, metodlarının və səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- vergi proqnozlaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübənin araşdırılması;
- Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergilərin rolu və vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının tədqiqi;
- vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının inkişaf tendensiyasını müəyyən etmək;
- vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində fikirlər irəli sürmək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Vergi proqnozlaşdırılması tədqiqatın obyektini, vergi proqnozlaşdırılması işinin həyata keçirilməsi istiqamətində görülən tədbirlər isə predmetini təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiyanın yazılması prosesində vergi proqnozlaşdırılması sahəsində normativ sənədlərin, məlumat bazalarının, elmi yaxınlaşmaların, mühüm konsepsiya, həmçinin terminalogiyasının təhlili üsullarından, statistik informasiyaların təcrübə analizindən, o cümlədən, empirik cəhətdən vacib konsepsiyaların istifadəsinin təhlili üsulları tətbiq edilmişdir.

- 1-ci fəsildə tədqiqat predmetinin nəzəri əsaslarının təhlili aparılmışdır. Bu hissədə vergi proqnozlaşdırılmasının xüsusiyyətlərinə yanaşmalar nəzəri cəhətdən analiz olunmuşdur ki, bu işə araşdırma obyektlərinin aktuallaşdırılması zamanı əsas yer tutur. Təsnifatı, müqayisəsi, sistemləşdirilməsi üsulları tətbiq olunur.

- İkinci fəsildə əldə edilmiş empirik və nəzəri informasiyaların sistem halına gətirilməsi, həmçinin ümumiləşməsinə nəzərə alaraq respublikamızda analiz edilən sferaya effekt edən vacib faktor və tendensiyalar müəyyən edilmişdir. Bu mərhələdə həmçinin, verilmiş sferada dəyişkənliklərin hərəkətliliyi göstərilmişdir. Bu etapda müqayisə üsulu, təhlil-tərkib, deduksiya kimi induksiya üsulları da tətbiq edilmişdir.

- Üçüncü fəsildə alınan analizin ümumiləşməsi, analizi və qiymətləndirilməsi yolu ilə müvafiq sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Məhz bunun nəticəsi olaraq müvafiq sahədə islahatların sistemləşdirilməsi, proqram yaxınlaşmasında həm struktur, həm də məntiqi tərkibi, həmçinin vergi proqnozlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən olunmuşdur. Yekun olaraq, araşdırma obyektlərinə müvafiq şəkildə fikirlər qeyd edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin tədqiqində aidiyyəti dövlət qurumlarının rəsmi məlumatlarından və ilkin ədəbiyyat siyahısında qeyd olunmuş bir neçə ədəbiyyat və dərsliklərdən istifadə olunmuş, müvafiq sahədə respublika və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının bu sahənin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə qəbul etdiyi normativ sənədlər və hökumətin təsdiq etdiyi qanunvericilik aktları, o cümlədən digər normativ aktlar təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Aparılan tədqiqatda əsas məhdudiyyət qismən metodoloji çatışmazlıq və informasiya bazalarına giriş əldə etmə çətinlikləri ilə bağlı olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Əldə edilmiş nəticələrin elmi yeniliyi vergi proqnozlaşdırılması işinin son zamanlarda müşahidə olunan müasir tendensiyalar kontekstində xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyətlər haqqında əsas nəzəri müddəalar işlənib hazırlanmış və

formalaşdırılmışdır. Bundan başqa, vergi proqnozlaşdırılması işinin təşkilinin xüsusiyyətlərinin və inkişaf modellərinin gələcəkdə iqtisadi problemlərin həllinə təsir perspektivləri ilə bağlı baxışlar işlənilib hazırlanmışdır. Xüsusilə, tədqiqat zamanı aşağıdakı elmi nəticə əldə edilmişdir:

- dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının nəzəri və metodoloji əsasları öyrənilmişdir və araşdırmalar aparılmışdır;
- müxtəlif növ vergilər üzrə daxilolmaların planlaşdırılma və proqnozlaşdırılması üsulları araşdırılmışdır;
- reqresiya üsuli ilə vergi daxilolmalarının ÜDM-dən asılılığı qiymətləndirilmiş, təkmilləşdirilmə ilə bağlı təkliflər verilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi sahələri: Əldə olunmuş nəticələr vergi planlaşdırılması, büdcə daxilolmalarının planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, vergilərin iqtisadiyyata təsiri imkanlarının artırılması istiqamətində faydalı ola bilər və vergilərlə bağlı proqnozlaşdırma fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsində tətbiq edilə bilər.

I FƏSİL. BÜDCƏ-VERGİ SAHƏSİNDƏ PROQNOZLAŞDIRMANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadi proqnozlaşdırmanın metodoloji əsasları

İqtisadi proseslərin proqnozları digər sahələr üzrə proqnozlara nisbətən daha geniş və əhatəlidir. İqtisadi proqnozlaşdırma digər sahələrdən olan proqnozlardan da istifadə edir. İqtisadi proqnozlaşdırma elmi yaranana qədər iqtisadiyyatın inkişafını planlaşdırarkən qabaqcadan düşünmək, göstəriciləri əvvəlcədən təxmini etmək, gələcək haqqında fikir irəli sürmək və i.a. kimi anlayışlardan istifadə edilmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının planlaşdırılmasının birinci mərhələsi iqtisadi proqnozlaşdırmadan başlayır.

İqtisadi proqnozlaşdırmanın əsas məqsədi sosial-iqtisadi inkişaf planının optimal variantı üçün resursları qabaqcadan müəyyən etməkdir. İqtisadi proqnozlaşdırma iqtisadi prosesin və vəziyyətin ehtimal olunan şərtlərini müzakirə edir və onun inkişafını müəyyən etmək üçün üsullar seçir. Proqnozlaşdırmanın vəzifəsi iqtisadiyyatın gələcək inkişafı üçün inandırıcı sabit məlumat əldə etmək və əsas iqtisadi qanunları dərk edərək lazımı inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Bu baxımdan iqtisadi proqnozlaşdırmanın aşağıdakı üç məqsədi nəzərə alınmalıdır.

1. İqtisadi inkişafın məqsədinin müəyyən edilməsi;
2. Optimal inkişaf yolunu axtarmaq və bu yola nail olmaq üçün variantlar tapmaq;
3. Məqsədə çatmaq üçün lazım olan resursların miqdarını müəyyənləşdirmək.

İqtisadi proqnozlaşdırma və planlaşdırma məsələlərini bir-birindən təcrid və ayırmaq olmaz. Planlaşdırma və proqnozlaşdırma prosesinin məqsədi qarşılıqlı və ardıcıl şəkildə təhlil edildikdə, gözlənilən məqsədə çatmaq üçün resurslardan səmərəli istifadənin və səmərəliliyin artırılmasının optimal yolları seçilir və ən səmərəli variant müəyyən edilir. Planlaşdırma və proqnozlaşdırma məsələləri ümumi olsa da, bir-birindən fərqlənir. Planlaşdırma aşağıdakı istiqamətdə hərəkət edir: “məqsəd - direktiv, məqsədə çatmağın yolları və vasitələri, qətiyyət, resurs məhdudiyyətləri. Proqnozlaşdırmanın istiqaməti "Məqsədə nail olmaq nəzəriyyədən

keçir. Məqsədə nail olmağın üsul və metodları ehtimal olunan imkanlardır". Planda inkişafın yalnız bir optimal variantı saxlanılır, proqnoz - inanılan imkanları seçir. Bu xüsusiyyətlər işin mürəkkəbliyindən asılıdır. Proqnoz dövründən asılı olaraq göstəricilərin ehtimal olunan düzgünlüyü və proqnozlaşdırma işinin keyfiyyəti – maya dəyərinin səviyyəsi də dəyişir. Müəyyən dövrdə iqtisadi inkişafın keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri sistem vasitəsilə müəyyən edilir.

Bu göstəricilər sisteminin əsas parametrləri iqtisadi səviyyədə ictimai istehsalın strukturunda, nisbətlərdə və münasibətlərdə əks olunur. İqtisadi səviyyəni əks etdirən sistem göstəriciləri iqtisadi qanunların tələblərinə uyğun olaraq müəyyən edilir. İqtisadi proqnozlaşdırma prosesində aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur: milli gəlir; yığım fondu; istehlak fondu; məhsulun material tutumu; məcmu ictimai məhsul; sahələr üzrə ümumi məhsul; ayrı-ayrı sahələrin ümumi ictimai məhsulda payı; kapital qoyuluşu; sahələr üzrə kapital qoyuluşu; əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri; əsas vəsaitlər; məhsulun anbar tutumu; mənzil fondu; əhalinin mədəni-məişət xidmətlərinə tələbatının həcmi; enerji istehsalı; əmək məhsuldarlığı və s. Planlaşdırma ilə proqnozlaşdırma arasında sərhəd daimi deyil. Onlar bir tərəfdən iqtisadi inkişafın ahəngindən və münasibətlərin asılılığından, digər tərəfdən isə gələcək üçün texniki vasitə və metodların, məlumatların işlənilib hazırlanmasından asılıdır. Müasir dövrdə indiki - qısa - orta və uzunmüddətli planlaşdırma və proqnozlaşdırmaya görə 1, 5, 10 və 20 illik iqtisadi və sosial inkişafın mümkünlüyü müəyyən edilir. Planlaşdırma daxilində müəyyən korrektələr etməklə texniki imkanlar, istehlakçıların tələbatının ödənilməsi və iqtisadi qanunauyğunluqların variantı nəzərə alınmaqla daha uzunmüddətli proqnoz proqramı və ya proqnoz planı hazırlamaq olar.

İqtisadi proqnozlaşdırmanın ən mühüm nəzəri problemlərindən biri proqnozların tipologiyasının qurulmasıdır. Bu tipologiya müxtəlif meyarlardan və atributlardan - məqsədlərdən, vəzifələrdən, obyektlərdən, proqnozlaşdırmanın təşkili üsullarından asılı olaraq qurula bilər. Onlardan ən mühümləri bunlardır: proqnozlaşdırmanın miqyası, icra müddəti, obyektin xarakteri, proqnoz funksiyası.

Proqnozlaşdırmanın miqyasına görə aşağıdakılar fərqləndirilir: makroiqtisadi

(milli iqtisadi) və struktur (sahələrarası və regionlararası) proqnozlar, milli təsərrüfat komplekslərinin (yanacaq-energetika, investisiya, aqrar-sənaye, sənaye infrastrukturu) inkişafının proqnozları, sahə və regional proqnozlar, mikroiqtisadi proqnozlar - milli təsərrüfat sisteminin ilkin həlqələri: müəssisələr, istehsalat birlikləri, habelə ayrı-ayrı sahələr və məhsullar.

Təhlil müddətinə görə proqnozlar operativ, qısamüddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli və uzunmüddətli olmaqla bölünür. Əməliyyat proqnozunun icra müddəti bir aya qədər, qısamüddətli - bir aydan bir ilədək, ortamüddətli - bir ildən beş ilədək, uzunmüddətli - beş ildən on beş ilədək - iyirmi ilə qədər perspektiv uzunmüddətli.

Sadalanan proqnoz növləri də öz məzmununa və araşdırılan proseslərin qiymətləndirilməsinin xarakterinə görə bir-birindən fərqlənir. Əməliyyat proqnozları proqnoz dövründə tədqiq olunan obyektə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından əhəmiyyətli dəyişikliklərin olmayacağı ehtimalına əsaslanır. Onlarda gözlənilən hadisələrin təfərrüatlı və kəmiyyət qiymətləndirmələri üstünlük təşkil edir. Qısamüddətli proqnozlar yalnız kəmiyyət dəyişikliklərini nəzərdə tutur. Hadisələr kəmiyyət baxımından müvafiq olaraq qiymətləndirilir. Orta və uzunmüddətli proqnozlar tədqiq olunan obyektə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişikliklərinə əsaslanır, ortamüddətli dövrdə isə kəmiyyət dəyişiklikləri keyfiyyətə nisbətən üstünlük təşkil edir. Ortamüddətli proqnozlarda hadisələr kəmiyyət və keyfiyyət, uzunmüddətliyə isə keyfiyyət və kəmiyyət baxımından qiymətləndirilir. Uzunmüddətli proqnozlar yalnız keyfiyyət dəyişikliklərinə əsaslanır və burada söhbət əsasən öyrənilən obyektin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarından gedir.

Tədqiq olunan obyektlərin xarakterindən asılı olaraq proqnozların bölünməsi çoxalma prosesinin müxtəlif aspektləri ilə bağlıdır. Bu əsasda aşağıdakı milli iqtisadi proqnozlar fərqləndirilir: istehsal münasibətlərinin inkişafı; elmi-texniki tərəqqinin sosial-iqtisadi ilkin şərtləri və nəticələri; milli iqtisadiyyatın dinamikası (onun templəri, amilləri və strukturu); əmək ehtiyatlarının təkrar istehsalı, məşğulluq və təlim; təbii ehtiyatlardan iqtisadi istifadə; əsas fondların və kapital qoyuluşlarının

təkrar istehsalı; əhalinin həyat səviyyəsi; maliyyə münasibətləri, gəlir və qiymətlər; xarici iqtisadi əlaqələr və s.

Sadalanan sahələrin hər biri müstəqil mənə daşıyır və öz əsasında inkişaf etdirilə bilər. Eyni zamanda, onların arasında bütövlükdə milli iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılmasının elmi mahiyyətini təmin edən metodoloji birlik mövcuddur. İqtisadi proqnozlaşdırma digər proqnoz növləri ilə də vəhdətdə həyata keçirilir: sosial, siyasi, demoqrafik, elmi-texniki, təbii ehtiyatların proqnozlaşdırılması və s. Bu proqnozların nəticələri milli iqtisadi və iqtisadi proqnozlaşdırmanın digər növlərində nəzərə alınır. . Öz növbəsində iqtisadi proqnozlar bütün digər sosial proseslərin inkişafının proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının əvəzsiz tərkib hissəsidir. Müxtəlif növ proqnozlar arasında əlaqə onların işlənmə ardıcılığı ilə də ifadə olunur. Beləliklə, iqtisadi proqnozlar elmi-texniki tərəqqinin, təbii ehtiyatların, demoqrafik proseslərin və s. proqnozlardan sonra hazırlanır.

Funksional əsasda (proqnozlaşdırma istiqamətləri) proqnozlar iki növə bölünür: axtarış və normativ.

Axtarış proqnozu tədqiq olunan obyektin keçmişdə və indiki inkişaf meyillərinin gələcəyə şərti olaraq davam etdirilməsinə əsaslanır və bu tendensiyaları (planlar, proqramlar və s.) dəyişdirə biləcək şərtlərdən yayındırılır. Onun vəzifəsi tədqiq olunan obyektin mövcud tendensiyaları qorumaqla necə inkişaf edəcəyini öyrənməkdir. Normativ proqnoz, axtarışdan fərqli olaraq, əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlər əsasında hazırlanır. Onun vəzifəsi məqsəd kimi qəbul edilmiş gələcəkdə proqnozlaşdırma obyektinin mümkün vəziyyətlərinə nail olmaq yollarını və vaxtını müəyyən etməkdir. Axtarış proqnozu obyektin keçmiş və indiki vəziyyətindən gələcək vəziyyətinin müəyyən edilməsinə əsaslandığı halda, normativ proqnoz əks ardıcılıqla həyata keçirilir: qarşıya qoyulan məqsədlər fonunda gələcəkdə verilmiş vəziyyətdən mövcud tendensiyalara və onların dəyişikliklərinə doğru.

Hər iki proqnoz növü praktikada eyni vaxtda istiqamətlər, proqnozlaşdırmaya yanaşmalar kimi çıxış edir və birlikdə istifadə olunur. Onların birləşməsində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün planlaşdırma vasitəsi kimi proqnozlaşdırmanın

stimullaşdırıcı rolu aydın şəkildə özünü göstərir. Proqnozlaşdırmanın stimullaşdırıcı funksiyası proqnoz təsirinin proqnozlaşdırmanın ilkin şərtlərinə təsiri kimi bir xüsusiyyətə səbəb olur. Təsirin effekti proqnozun həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsinə səbəb olan müsbət və mənfi nəticələr ola bilər, onun icrasını ləngidə bilər, yaxud tezləşdirə bilər. Bu onunla əlaqədardır ki, proqnozun məqsədlərinə nail olunması birbaşa onun həyata keçirilməsinin obyektiv şərtlərindən asılıdır. Əgər proqnoz obyektin inkişafı üçün təcili şərtlərə cavab verirsə, onda onun praktikada həyata keçirilməsi uğurlu olacaqdır. Əksinə, proqnozun bu şərtlərə uyğun gəlməməsi onun həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərəcək. Proqnozun həyata keçirilməsi şərtləri ilə onun məqsədləri arasındakı əlaqəyə proqnozlaşdırmanın qərar qəbulu ilə qarşılıqlı əlaqəsi də təsir göstərir. Qərarlar, bir qayda olaraq, proqnozlaşdırma məlumatları əsasında qəbul edilir. Qəbul edilmiş qərarlar da öz növbəsində proqnozların icrasının nəticələrinə öz təsirini göstərir. Buna görə də, proqnozlaşdırma və qərar qəbulu arasında uyğunsuzluğun qarşısını almaq üçün proqnozu sistemə şəkildə korrektə etmək, o cümlədən proqnozlaşdırma obyektinin inkişaf məqsədləri və onların həyata keçirilməsi ilə müqayisə etmək lazımdır.

Proqnozların tipologiyası gələcək haqqında məlumat mənbələri və proqnozlaşdırma üsulları ilə sıx bağlıdır. Proqnozlaşdırıcı məlumatın üç əsas mənbəyi var:

- öyrənilən hadisələrin, proseslərin gedişatının və inkişafının qanunauyğunluqları haqqında biliyə əsaslanan toplanmış təcrübə;
- keçmişdə və indi hamıya məlum olan mövcud tendensiyaların ekstrapolyasiyası ilə bağlı inkişaf qanunu;
- gözlənilən və ya planlaşdırılan şərtlərlə bağlı proqnozlaşdırılan obyektlərin qurulması modelləri.

Bu məlumat mənbələrinə münasibətdə bir-birini tamamlayan üç proqnozlaşdırma metodu var: ekspert metodu - məlumatın ilkin toplanması (sual, müsahibə, sorğu) və onun işlənməsi, habelə tapşırıqla bağlı ekspertlərin (ekspertlərin) mülahizələrinə əsaslanan ekspert proqnozlaşdırma metodu;

ekstrapolyasiya - obyektin əvvəlki inkişafının öyrənilməsi və bu inkişafın keçmişdə və indiki qanunauyğunluqlarının gələcəyə ötürülməsi; modelləşdirmə - proqnozlaşdırılan obyektin vəziyyətində gözlənilən və ya planlaşdırılan dəyişikliklər fonunda axtarış və tənzimləmə modellərinin öyrənilməsi. Proqnozlaşdırma təcrübəsində sadalanan bütün məlumat mənbələri və proqnozların işlənilib hazırlanması üsulları birlikdə istifadə olunur.

İqtisadi proqnozlaşdırmada istifadə olunan çoxsaylı metodları üç qrupa bölmək olar: 1. Ümumi elmi (və ya məntiqi) üsullar; 2. Elmi fənlərarası metodlar; 3. Xüsusi elmi metodlar (Владимирова Л.П. М. 2005 с. 68).

I qrup: oxşarlıqlar və fərqlər, dəyişikliklərin müqayisəsi, oxşar proqnozlaşdırma üsuludur. II qrup: ekspert metoduna əsasən qiymətləndirmə, interpolyasiya və ekstrapolyasiya, modelləşdirmə, ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistik üsullar daxildir. III qrup: iqtisadi proqnozlaşdırmanın xüsusi üsulları, balans metodu, şəbəkə üsulu, məqsədli proqramlaşdırma, uyğunlaşma metodu və s. daxildir. İqtisadi proqnoz mürəkkəbdir və aşağıdakı proqnozlardan istifadə olunur:

- demoqrafik proqnozlar;
- resursların proqnozlaşdırılması;
- tələb və təklifin proqnozu;
- elmi-texniki tərəqqinin proqnozu.

Resurs proqnozu iqtisadiyyatın sahələrinin (sektorlar üzrə sənaye və nəqliyyat, nəqliyyat, tikinti və s.) inkişafını əsaslandırmağa imkan verir. Proqnozlaşdırmanın sonuncu qrupu konkret proqnozlara (əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, sürət və nisbət, kapital qoyuluşunun səmərəliliyi, əsas fondlar və s.) əsaslanır. Bunlara əsasən resursların və məhsuldar qüvvələrin (maliyyə, maddi və enerji) matrislərini təhlil etmək olar. Proqnozları qiymətləndirərkən proqnoz diapazonu üçün resurs məhdudiyyətləri təyin edilməlidir. Sahələrarası balanslarda istifadə olunan resursların matrisi uzunmüddətli planların hazırlanması üçün əsas ilkin məlumat mənbəyidir.

Proqnozlaşdırmanın metodologiyasına proqnozlaşdırma elminin öyrənilməsi üçün metodlar, üsullar və sistemlər daxildir. Proqnozlaşdırma metoduna gələcək

üçün eynicinsli məlumatların alınması və işlənməsi daxildir. Proqnozlaşdırma sisteminə mürəkkəb vəziyyətlər və proseslər üçün texniki vasitələrin ardıcılığı daxildir.

Təcrübə göstərir ki, müəyyən üsul və üsullar ayrılıqda dəqiqlik əldə etməyə imkan vermir. Ona görə də üsullar bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tətbiq edilir. Qarşılıqlı tətbiqin effektivliyini artırır. Müasir dövrə xas olan məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri cəmiyyətin bütün üzvlərinin tam rifahını və hər bir insan şəxsiyyətinin inkişafını obyektiv şəkildə müəyyən edir. Cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi imkanları, proqnoz kateqoriyası ilə iqtisadi qanunların zəruriliyi arasında əlaqə müəyyən edilir. Geniş miqyaslı təkrar istehsalın planlaşdırılması və sosial-iqtisadi inkişaf planlarının göstəricilər sistemi iqtisadi proqnozlaşdırma kateqoriyasının iqtisadi qanunlarla əlaqəsini təmin edir. Bu münasibət iqtisadi sahələr arasında mütənasib inkişaf qanunu, yığım qanunu, bölgü qanunu, tələb və təklif qanunları və s. qarşılıqlı əlaqə yolu ilə həyata keçirilir. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, proqnozlaşdırma bütün iqtisadi qanunlarla qarşılıqlı əlaqədə olur. İqtisadi münasibətlərin mahiyyətinin təhlili istehsalın səbəb-nəticə əlaqəsinin məzmunu haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Bu münasibəti əks etdirən əsas iqtisadi qanun cəmiyyətin bütün üzvlərinin tam rifahının və azad və hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi kimi ifadə oluna bilər. Digər iqtisadi qanunlar və kateqoriyalar, o cümlədən proqnozlaşdırma əsas iqtisadi qanunun inkişaf ehtiyaclarını ödəməyə xidmət edir. Beləliklə, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində makroiqtisadi inkişafın tarazlığı geniş təkrar istehsalın yeni qanunauyğunluqları əsasında təmin edilməlidir.

İqtisadi proqnozlaşdırmanın metodları iqtisadiyyatın elmin bir sahəsi kimi inkişafında, bu sahədə reallıq hadisələrinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi üçün müxtəlif vasitə və üsullar sisteminin işlənilib hazırlanmasında mühüm rol oynayır. İqtisadi proqnozlaşdırma metodu, hər hansı digər bilik sahələri kimi, dialektik metoddur. O, həm ümumi elmi metodlardan və tədqiqata yanaşmalardan, həm də iqtisadi hadisələrin elmi proqnozlaşdırılmasına xas olan spesifik metodlardan istifadə etməklə həyata keçirilir. Ümumi yanaşmalara aşağıdakılar daxildir:

1. Tarixi yanaşma - hər bir hadisəni onun tarixi formaları münasibətində

nəzərdən keçirir. Keçmişin, indinin və gələcəyin qarşılıqlı əlaqəsindən belə nəticə çıxır ki, gələcək indiki zamanda bir imkan kimi mövcuddur. Odur ki, proqnozlaşdırma indiki dövrdə mövcud olan qanunların, tendensiyaların öz hüdudlarından kənara ötürülməsi ilə bağlıdır ki, bu əsasda hələ mövcud olmayan gələcək modelini canlandırır. Eyni hadisənin mövcudluğunun müxtəlif tarixi formaları arasında əlaqə o deməkdir ki, tədqiq olunan obyektin indiki vəziyyəti onun əvvəlki inkişafının təbii nəticəsi, gələcək vəziyyəti isə keçmiş və indiki inkişafın təbii nəticəsidir. Bu yanaşma ilə məntiqi tədqiqat ictimai inkişafın tarixi gedişatının əksidir.

2. İntegrasiya edilmiş yanaşma - hadisələrin əlaqə və asılılıq baxımından nəzərdən keçirilməsini, eyni hadisələri öyrənən digər elmlərin də tədqiqat metodlarından istifadə etməyi əhatə edir. Sosial-iqtisadi obyektlərin gələcək inkişafı haqqında elmi fikirlərin inkişafının nəzəri əsasını iqtisadi nəzəriyyə təşkil edir. İdrak fəaliyyətinin mühüm aspekti kimi uzaqgörənliyin metodoloji prinsipləri fəlsəfənin bir hissəsidir. Fəlsəfi yanaşma olmadan heç bir proqnozlaşdırma, o cümlədən iqtisadi proqnozlaşdırma mümkün deyil. Eyni məqsədlə iqtisadi proqnozlaşdırmanın nəzəriyyəsi və praktikasında digər ictimai elmlərin nəzəriyyələrindən geniş istifadə olunur. Konkret obyektlərin öyrənilməsində iqtisadi proqnozlaşdırma planlaşdırma nəzəriyyəsinin nailiyyətlərinə və elmi bazasına, eləcə də digər konkret iqtisadi fənlərə əsaslanır. O, həm də bir sıra təbiət və texniki elmlərlə sıx bağlıdır.

3. Sistem yanaşması mürəkkəb iqtisadi sistemlərdə ehtimal prosesləri axınının kəmiyyət və keyfiyyət qanunauyğunluqlarının öyrənilməsini nəzərdə tutur. İqtisadi proqnozlaşdırmada mühüm rol oynayır. Gerçəkliyin hər bir hadisəsini sistem kimi qəbul etmək olar. Bu o deməkdir ki, o, bir-biri ilə əlaqəli hissələrdən, ümumilikdə müəyyən xassələri, funksiyaları və nəticədə davranışı təmin edən elementlərdən ibarətdir. Bu xassələri və funksiyaları bilməklə tədqiq olunan obyektin davranışını proqnozlaşdırmaq olar. Sistem yanaşması məntiqi düşüncə tərzidir, ona görə hər hansı bir qərarın işlənilib hazırlanması və əsaslandırılması prosesi sistemin ümumi məqsədinin müəyyənləşdirilməsinə və bütün alt sistemlərin, o cümlədən inkişafın fəaliyyətinin bu məqsədə çatmasına tabe olmasına əsaslanır. Eyni zamanda, bu

sistem daha böyük sistemin bir hissəsi hesab olunur və onun inkişafının ümumi məqsədi bu böyük sistemin inkişaf məqsədlərinə uyğundur. Sistemli yanaşma elmi əsaslarla inkişaf məqsədlərini və onlara nail olmaq üçün zəruri olan resursları əlaqələndirməyə imkan verir və bununla da subyektiv, könüllü qərarların qəbul edilməsinin qarşısını alır.

4. Struktur yanaşma proqnozlaşdırma obyektlərinin öyrənilməsində mühüm rol oynamağı nəzərdə tutur. Onun əhəmiyyəti böyükdür, çünki tədqiqatın məqsədi səbəb-nəticə izahıdır, yəni tədqiq olunan hadisənin səbəbini müəyyən etməkdir. Müasir bilik vasitələri bizə daha da irəli getməyə imkan verir - hadisənin strukturunu izah edir, tədqiq olunan hadisə haqqında anlayışı genişləndirir.

5. Sistemli-struktur yanaşma, bir tərəfdən sistemin (bu halda iqtisadi) dinamik inkişaf edən bütövlükdə nəzərə alınmasını, digər tərəfdən isə sistemin struktur elementlərinə parçalanmasını nəzərdə tutur. Çünki real şəraitdə hər bir struktur element digər elementlər və bütövlükdə sistem kimi fəaliyyət göstərir. Bu, sistemin elementləri arasında əlaqə modellərini, habelə onların əlaqəsini və tabeliyini aşkar etmək imkanı yaradır. Sistemli-struktur yanaşma nöqtəyi-nəzərindən iqtisadi inkişafın proqnozunun işlənilib hazırlanması milli iqtisadiyyatın bütün altsistemləri və elementləri ilə mürəkkəb iyerarxik sistem kimi nəzərə alınmasını nəzərdə tutur.

İqtisadi proqnozlaşdırmanın metodları retrospektiv məlumatların təhlilinə, proqnoz obyektinin xarici və daxili əlaqələrinə, habelə tədqiq olunan hadisə və ya proses çərçivəsində gələcək inkişaf ilə bağlı müəyyən əminliyi əldə etmək üçün məlumatların ölçülməsinə əsaslanan təfəkkür üsullarının məcmusudur. İqtisadi proqnozlaşdırmanın spesifik yanaşmaları və üsulları bütünlüklə iqtisadi proqnozlaşdırma ilə bağlıdır. Bu elmin strukturu onun əsas problemləri ilə müəyyən edilir:

- proqnoz obyektinin təhlili və sintezi;
- proqnozlaşdırma metodlarının proqnoz obyektinə uyğunlaşdırılması;
- proqnoz istehsal prosesinin alqoritmləşdirilməsi.

İqtisadi proqnozlaşdırma metodlarında mühüm rolu proqnoz məlumatlarının emalı üçün kəmiyyət üsulları, iqtisadi-riyazi üsullar, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə,

statistik ekstrapolyasiya və s. oynayır. İqtisadi proqnozlaşdırma metodologiyası gələcəyi ontoloji, məntiqi və qnoseoloji aspektlərdə nəzərdən keçirir. Ontoloji aspekt gələcəyin necə doğulduğunu və formalaşdığını göstərir, onun ümumi mənzərəsini, ona təsir edən amilləri xarakterizə edir. Proqnozlaşdırmanı proqnozlaşdırma proseslərinin və nəticələrinin obyektiv məzmununu aydınlaşdırmaq üçün formalaşan ümumi elmi anlayış kimi qəbul etmək məntiqlidir. Qnoseoloji aspektin vəzifəsi gələcəyin insan şüurunda necə əks olunduğunu, bu sübutun hansı formaları aldığını və onun həqiqətini öyrənməkdir. Qnoseoloji baxımdan proqnoz idrak forması kimi mümkün proses və hadisələrin qanunauyğunluqlarının və mümkün inkişaf yollarının əksidir. İqtisadi proqnozların dəyəri təkcə proqnozlaşdırılan hadisənin planlaşdırma və idarəetmə üçün əhəmiyyəti ilə deyil, həm də onların dəqiqliyi və tamlıq dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Dəqiqlik və tamlıq anlayışları proqnozlaşdırılan obyektin keyfiyyət və kəmiyyət əminlik dərəcəsini ifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, onlar tələb olunmur. Onların məzmunu layihələndirilən obyektin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bəzi hallarda gələcək inkişafın ümumi tendensiyasını bilmək kifayətdir, digərlərində isə onun kəmiyyət parametrlərinin ətraflı qiymətləndirilməsi tələb olunur. Ümumi tələb ondan ibarətdir ki, proqnozun dəqiqliyi və tamlığı proqnozun məqsədlərinə uyğun olmalıdır. 150-dən çox müxtəlif proqnozlaşdırma metodu var. Lakin praktikada 15-20 əsas üsuldən istifadə olunur. Proqnozlaşdırma metodlarının ən mühüm təsnifat xüsusiyyətlərindən biri bütün proqnozlaşdırma üsullarını kifayət qədər əhatə edən rəsmiləşdirmə dərəcəsidir. İkinci təsnifat xüsusiyyətini proqnozlaşdırma metodlarının ümumi prinsipi, üçüncüsü isə proqnoz məlumatının əldə edilməsi üsulu adlandırmaq olar.

Proqnozlaşdırma üsullarının təsnif edilməsi zamanı nəzərə almaq vacibdir ki, proqnozlaşdırma metodlarının sistemləşdirilməsi proqnozlaşdırılan obyektin özünü, iqtisadi inkişafın prosesləri və onların qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilməlidir.

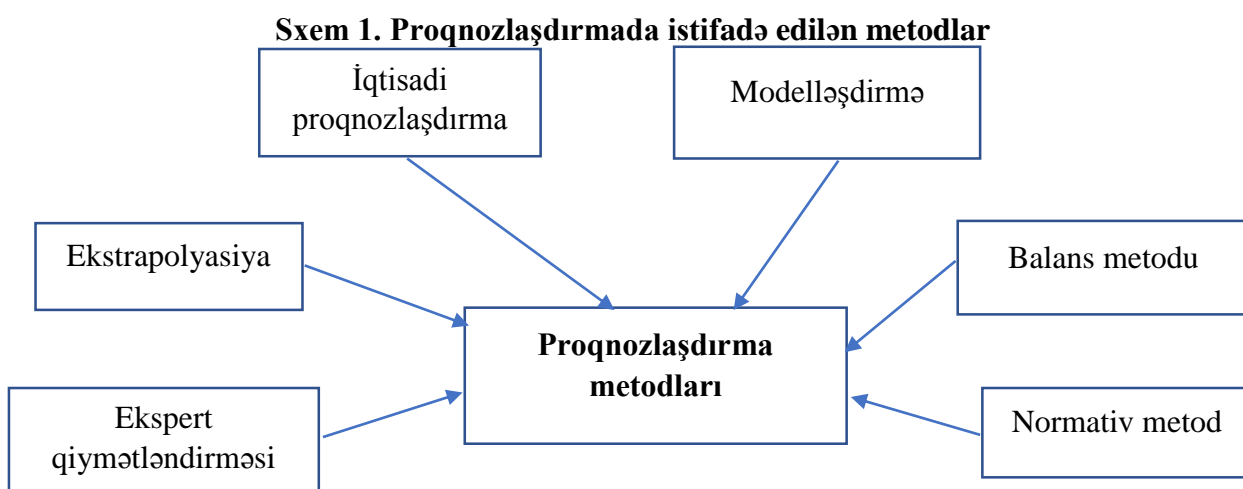
Mümkün nəticələrin və proqnozlaşdırıcı elmi-texniki inkişafın yollarının qiymətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən proqnozları üç mərhələyə bölmək olar: tədqiqat, proqram və təşkilati.

Tədqiqat proqnozunun vəzifəsi gələcək inkişafın mümkün nəticələrini müəyyən etmək və müxtəlif mümkün variantlardan bir və ya bir neçə müsbət nəticə seçməkdir. Məsələn, kompüter texnologiyasının inkişafı onların iş qabiliyyətinin, yaddaş tutumunun və məntiqi imkanların genişliyinin artmasında əks oluna bilər.

Bu mərhələnin əsas məqsədi proqnoz dövründə həll edilməli olan bir və ya bir neçə elmi-texniki problem şəklində fundamental mümkün perspektivlərin geniş spektrini müəyyən etməkdir. Proqnozlaşdırmanın proqram aspekti arzu olunan və zəruri nəticələrə nail olmağın mümkün yollarını müəyyən etməkdir. Bu, mümkün variantlardan hər birinin həyata keçirilməsi üçün gözlənilən vaxt və müəyyən bir seçim üçün müəyyən bir nəticənin müvəffəqiyyətlə əldə edilməsinin əminlik dərəcəsi ilə bağlıdır.

Proqnozun təşkilati tərəfi bu və ya digər variant üçün müəyyən nəticənin əldə edilməsini təmin edən təşkilati və texniki tədbirlər kompleksini əhatə edir. Təşkilati baxımdan onlar iqtisadi resursların və toplanmış elmi potensialın mövcudluğu ideyasına əsaslanır. Burada elmin təşkilati parametrlər toplusunun inkişafının əsaslı fərziyyəsi formalaşdırılmalı, resursların bölüşdürülməsi üçün təklif olunan sxemin ehtimal qiymətləndirilməsi və proqnoz dövrü üçün elmi potensialın artım perspektivləri verilməlidir.

Elmi və texnoloji inkişafın mərhələləri, bir qayda olaraq, mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəlidir. Sxem 1-də proqnozlaşdırmada istifadə olunan ən məşhur üsullar göstərilir.

Mənbə: Владимирова Л.П. М. 2005 с. 68.

Ekspert qiymətləndirmə üsulları. Bu metodların vasitəsiylə həll edilən proqnozlaşdırma tapşırıqlarına iki formal bağlılığı olmayan element aiddir: 1) proqnozlaşdırma obyektinin inkişaf etdirilməsi məqsədiylə mümkün variantların müəyyənləşdirilməsi 2) qiymətləndirilməsi. Ekspert metodlarının təhlil edilməsi mümkün inkişaf variantlarını müəyyənləşdirmək üçün "beyin fırtınası"ndan istifadəni özündə ehtiva edir. Bu metodlardan istifadə qısa müddətdə məhsuldar nəticələr almağa və bütün mütəxəssisləri aktiv yaradıcılıq prosesinə cəlb etməyə imkan formaşadırır.

Bəzi problemləli situasiyaların həll edilməsi prosesində beyin həmləsi metodları liderlə beyin həmləsi iştirakçıları arasında əks əlaqənin olub-olmamasına görə təsnif oluna bilər. Ünsiyyətin mövcud olması iştirakçılara yalnız problemləli vəziyyətin həll edilməsi üçün bu və yaxud digər meyarlara müvafiq olaraq faydalı olan variantlara nəzər yetirməyə şərait yaradır. Bununla yanaşı, biz süni şəkildə limitlər qoymaqla bütün fərqli yanaşmaları görə bilmək imkanından və buna görə də potensiala malik, lakin hazırda reallaşdırılmamış dəyəri olan orijinal ideyaları əldən vermək imkanından məhrum olmaq olar. Bu, əks əlaqənin olmamasını, bəyanatların maksimum stimullaşdırılmasını, onların qiymətləndirilməsi mərhələsində mürəkkəb və genişmiqyaslı işlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu ssenarilər, onların sayını məhdudlaşdırmadan, kifayət qədər keyfiyyətli və tez qiymətləndirə bilən "beyin fırtınası" metodunun işlənilməsi üçün hazırlanmasını tələb edir. Bu metodun mahiyyəti problemləli vəziyyətin "beyin fırtınası" zamanı mütəxəssislərin yaradıcı potensialının aktuallaşdırılmasından ibarətdir ki, bu da əvvəlcə ideyalar yaradır, sonra isə onları məhv edir, əks tədbirlər formalaşdırır. Beyin həmləsi metodu ilə işləmək aşağıdakı altı addımı əhatə edir.

Birinci mərhələ "beyin fırtınası"nda iştirakçılar qrupunun formalaşmasıdır (ölçüsü və tərkibinə görə). İştirakçılar qrupunun optimal ölçüsü empirik olaraq tapılır: 10-15 nəfərlik qruplar ən məhsuldar hesab oluna bilər.

İkinci mərhələ beyin həmləsi iştirakçısı tərəfindən problem qeydinin tərtib olunmasıdır. Problemləli vəziyyətin təhlili komanda tərəfindən tərtib edilir və metodun təsviri və problemləli vəziyyətin təsviri daxildir. Problemləli vəziyyətin təsviri

aşağıdakılardan ibarətdir: problemlı vəziyyətin səbəbləri; problemlı vəziyyətin mümkün nəticələrinin təhlili; belə problemlı vəziyyətin həllində dünya təcrübəsinin təhlili (əgər varsa); problemlı situasiyanın həllinin mövcud yollarının təsnifatı (sistemləşdirilməsi), alt suallar iyerarxiyası ilə mərkəzi sual şəklində problemlı situasiyanın tərtibi.

Üçüncü mərhələ ideyaların meydana çıxmasıdır. Komanda rəhbəri problem girişinin məzmununu izah etməklə başlayır. Fasilitator metodun təsvirini proqnozlaşdıraraq iştirakçıların diqqətini beyin həmləsi qaydalarına cəlb edir.

Qrup rəhbərinin aktiv fəaliyyəti yalnız "beyin fırtınası"nın başlanğıcında nəzərdə tutulur. İştirakçılar kifayət qədər diqqəti cəmlədikdən sonra yeni ideyaların yaranması prosesi kortəbii olur. Bu prosədə lider passiv rol oynayır, iştirakçıları hücum qaydalarına uyğun olaraq tənzimləyir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəyanatların sayı nə qədər çox və rəngarəng olarsa, müzakirə olunan məsələ bir o qədər geniş və dərin olar və dəyərli bəyanatların səslənmə ehtimalı da bir o qədər çox olar.

Dördüncü mərhələ ifadə edilmiş fikirlərin sistemləşdirilməsidir. Problemlı vəziyyətin təhlili qrupu fikirləri aşağıdakı ardıcılıqla sistemləşdirir: bütün ifadə olunan düşüncələrin nomenklatura siyahısı tərtib olunur; fikirlərin hər biri ümumi istifadə edilən terminlərlə ifadə olunur; bir-birini tamamlayan və təkrarlanan ideyalar müəyyənləşdirilir; təkrarlanan və/və yaxud bir-birini tamamlaya bilən ideyalar birləşdirilir və mürəkkəb ideya şəklində formalaşır; ideyaların birləşdirilə biləcəyinin mümkünlüyünü və əlamətlərini vurğulayır; ideyalar seçilmiş simvollarla qruplaşdırılır; ideyaların siyahısı qruplar tərəfindən tərtib edilir (hər qrupda fikirlər ümumi ardıcılıqla yazılır: daha ümumidən xüsusiyyə, daha ümumi fikirləri tamamlayan və ya inkişaf etdirən).

5-inci mərhələ sistemləşdirilmiş ideyaların tənqid olunmasıdır. Bu mərhələnin başlıcaqaydası sistemləşdirilmiş ideyaların hər birini ancaq onun həyata keçirilməsinə problemlər baxımından nəzərdən keçirməkdir. İştirakçılar sistemə rəyi təkzib edən arqumentlər gətirirlər. Xüsusilə, bu prosədə mövcud məhdudiyyətlərin formalaşdırılması və bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması

imkanlarını təklif edən əks fikir yarana bilər.

Altıncı addım tənqidi qiymətləndirmək və praktiki fikirlərin siyahısını tərtib etməkdir. Kollektiv ideyaların irəli sürülməsi üsulu praktikada sübut olunur və ümumi rəy nəzərə alınma bilmədikdə kompromis istisna olmaqla, qrupa proqnoz obyektinin inkişafı üçün mümkün variantları müəyyən etməklə problemin həllini tapmağa imkan verir.

Proqnozlaşdırıcı ekstrapolyasiya üsulu. Ekstrapolyasiyanın köməyi ilə proqnozlaşdırarkən adətən obyektin müəyyən kəmiyyət xassələrində dəyişikliklərin statistik şəkildə formalaşmış meyllərindən istifadə olunur. Təxmini funksional sistem və struktur xüsusiyyətləri ekstrapolyasiya olunur. Ekstrapolyasiya üsulları bütün proqnozlaşdırma üsulları arasında ən geniş yayılmış və mükəmməllərdən biridir.

Bu üsullardan istifadə etməklə iri sistemlərin kəmiyyət parametrləri, iqtisadi, elmi və sənaye potensialının kəmiyyət xarakteristikaları, elmi-texniki tərəqqinin səmərəliliyi haqqında məlumatlar, ayrı-ayrı altsistemlərin, blokların, elementlərin nisbətlərinin və s.-nin xüsusiyyətləri, göstəricilər sisteminə daxil edilir.

Bununla belə, bu cür proqnozların reallıq dərəcəsi və müvafiq olaraq onlara inam ölçüsü əsasən ekstrapolyasiya hədlərinin seçiminin arqumentasiyası və mahiyyətə münasibətdə nəzərdən keçirilən fenomenin "ölçülərin" uyğunluğunun sabitliyi ilə müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb obyektlər, bir qayda olaraq, bir parametrlə xarakterizə edilə bilməz. Bununla əlaqədar olaraq, statistik tendensiya təhlili və ekstrapolyasiyada hərəkətlərin ardıcılığı haqqında bəzi fikirlər hazırlana bilər ki, bu da aşağıdakılardan ibarətdir:

- birincisi, vəzifənin dəqiq müəyyən edilməsi, proqnozlaşdırılan obyektin mümkün inkişafı haqqında fərziyyələr, bu obyektin inkişafına təkan verən və mane olan amillərin müzakirəsi, zəruri ekstrapolyasiya və onun icazə verilən diapazonunun müəyyən edilməsi;
- ikincisi, parametrlər sisteminin seçilməsi, ayrı-ayrılıqda hər bir parametərə aid müxtəlif ölçü vahidlərinin unifikasiyası;
- üçüncüsü, məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi. Onları müvafiq

cədvəllərdə ümumiləşdirmədən əvvəl məlumatların homojenliyi və onların müqayisəliliyi bir daha yoxlanılır.

- dördüncü, yuxarıda göstərilən tələblər yerinə yetirildikdə, əsas vəzifə statistik təhlil və məlumatların birbaşa ekstrapolyasiyası zamanı öyrənilən dəyərlərdə dəyişikliklərin meyllərini və ya əlamətlərini müəyyən etməkdir. Ekstrapolyasiya proqnozlarında, tədqiq olunan obyektin və ya parametrin spesifik dəyərlərini müəyyən dövr ərzində proqnozlaşdırmaq deyil, yaranan tendensiyaların təsirində obyektiv şəkildə yaranan dəyişiklikləri vaxtında müəyyən etmək xüsusilə vacibdir.

Ekstrapolyasiyanın dəqiqliyini artırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Onlardan biri, məsələn, tədqiqatın sənaye analoqunun və ya inkişafında proqnozlaşdırılan obyektə qabaqlayan obyektin inkişafının real təcrübəsini nəzərə alaraq ümumi inkişaf əyrisinin (trend) ekstrapolyasiya edilmiş hissəsinin korreksiyasından ibarətdir.

Bir tendensiya müəyyən dərəcədə təsadüfi təsirlərdən azad olan zamanla hərəkətin əsas qanunauyğunluğunun xüsusiyyəti kimi başa düşülür. Trend iqtisadi göstəricilərdə uzunmüddətli tendensiyadır. Proqnozlaşdırma modellərini inkişaf etdirərkən, tendensiya digər komponentlərin artıq üst-üstə düşdüyü proqnozlaşdırılan vaxt seriyasının əsas komponenti olur. Bu vəziyyətdə nəticə yalnız vaxtın keçməsi ilə əlaqələndirilir. Zamanla bütün əsas amillərin təsirini ifadə etməyin mümkün olduğu güman edilir.

İnkişaf tendensiyası onun ümumi istiqaməti, uzunmüddətli təkamülü kimi başa düşülür. Adətən, tendensiya az-çox hamar trayektoriya şəklində təqdim olunur. Təhlil göstərir ki, mövcud metodların heç biri 20-25 il ərzində kifayət qədər proqnoz dəqiqliyini təmin edə bilməz. Proqnozlaşdırmada istifadə edilən ekstrapolyasiya üsulu uzun proqnoz dövrü üçün dəqiq nəticələr vermir, çünki bu üsul keçmişdən və indidən irəli gəlir və beləliklə, xəta yığılır. Bu üsul müəyyən obyektlərin 5 ildən çox olmayan yaxın perspektivdə proqnozlaşdırılması üçün müsbət nəticələr verir.

Modelləşdirmə metodu.

Modelləşdirmə müəyyən prosesləri və hadisələri təsvir etmək üçün ümumi bir texnikadır. Modelləşdirmə yeni və ya gələcək texniki vasitələrin və həllərin mümkün

baş verməsini proqnozlaşdırmaq üçün kifayət qədər effektiv vasitə hesab olunur. Proqnozlaşdırma məqsədi ilə ilk dəfə olaraq iqtisadiyyatda əməliyyat modellərinin qurulmasına başlanılmışdır. Model tədqiqatın subyektini tərəfindən elə qurulur ki, əməliyyatlar tədqiqatın məqsədi üçün vacib olan obyektin xüsusiyyətlərini (əlaqələr, struktur və funksional parametrlər və s.) əks etdirsin. Obyektin ilkin tədqiqi və onun əsas xüsusiyyətlərinin seçilməsi, modelin eksperimental və nəzəri təhlili, nəticələrin obyektin məlumatları ilə müqayisəsi və modelin korreksiyası əsasında modelin qurulması metodun məzmununu təşkil edir.

Elmi-texniki tərəqqinin proqnozlaşdırılması ilə bağlı inkişafı ciddi çətinliklərlə üzləşən modelləşdirmə metodu xüsusi diqqət tələb edir.

Elmi-texniki tərəqqinin proqnozlaşdırılmasında modelləşdirmə metodunun tətbiqinin çətinliyi texniki inkişafın strukturunun mürəkkəbliyi ilə əlaqədardır və buna görə də tək bir modeldən deyil, müəyyən iyerarxiya və ardıcılıqla xarakterizə olunan metod və modellər sistemindən istifadə etmək tələb olunur.

Elmi-texniki tərəqqinin proqnozlaşdırılması üçün modellər sistemi texniki-iqtisadi tendensiyaların öyrənilməsinə əsaslanaraq sənayenin elmi-texniki inkişafının ardıcıl proqnozunu verməyə imkan verən metod və modellər toplusu kimi başa düşülməlidir. Cari və gələcək dövrlərdə yaranan qanunauyğunluqlar, verilmiş hədəf parametrləri, mövcud resurslar, milli iqtisadiyyatın müəyyən edilmiş tələbatları və onların dinamikası bu zaman nəzərə alınır. Belə bir sistem mürəkkəb proqnozun tərtib edilməsi məqsədilə modellərdən istifadənin müəyyən ardıcılığını nəzərdə tutur.

Proqnozlaşdırma modeli sisteminin inkişafı üç mərhələdən keçir. Yerli proqnozlaşdırma üsullarının inkişafının birinci mərhələsində proqnozlaşdırma modellərinin ayrı-ayrı modelləri və alt sistemləri işlənir. Hazırlanmış modellər bir-biri ilə əlaqəli olmalı və müəyyən tələblərə uyğun olaraq ayrı-ayrı modellərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edərək proqnozlaşdırma məqsədləri üçün vahid sistem təşkil etməlidir. Belə tələblər bütövlükdə problem üzrə tədqiqat proqramında qeyd olunacaq.

Elmi-texniki tərəqqinin proqnozlaşdırılmasının yerli metodlarının işlənilib

hazırlanmasının ikinci mərhələsində qarşılıqlı əlaqədə olan proqnozlaşdırma modelləri sistemi yaradılır, modellərin alt sistemləri dəqiqləşdirilir və əlaqələndirilir, onların qarşılıqlı əlaqəsi yoxlanılır, ayrı-ayrı modellərdən istifadə ardıcılığı müəyyən edilir; habelə nəticədə yaranan mürəkkəb proqnozların yoxlanılması üçün qiymətləndirmə üsulları və üsulları. Bu mərhələdə elektron kompüterlərdə problemlərin həlli üçün də müvafiq proqramlar tərtib edilməlidir.

Proqnozlaşdırma modelləri sisteminin yaradılmasının üçüncü mərhələsi əsasən elmi-texniki tərəqqinin kompleks proqnozlaşdırılması məqsədləri üçün onların praktiki istifadəsi zamanı ayrı-ayrı yerli sistem və texnikaların təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə bağlıdır.

Birinci və ikinci mərhələlər üçün müfəssəl tədqiqat proqramları tərtib edilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, metodologiyanın vəzifələri və proqnozlaşdırmada işlənilən hazırlanmış problem və göstəricilər dairəsi proqnozların vaxtından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Proqnoz dövrünün aktivliyinin artması ilə göstəricilər konsolidasiya edilir, bütün növ mövcud və mövcud məlumatların həcmi azalır; bu, böyüdülmüş (birləşdirilmiş) modellərin istifadəsinə, milli iqtisadiyyatın inkişafının daha iri sintetik problemlərinin nəzərdən keçirilməsinə uyğundur. Eyni zamanda, həm öz aralarında, həm də daha qısa dövr üçün proqnoz göstəriciləri ilə sabit funksional əlaqələrlə əlaqəli olan və bütövlükdə dövr və onun ayrı-ayrı hissələri üzrə göstəricilərin dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən göstəriciləri müəyyən etmək lazımdır (əsas və sabit məlumatın seçilməsi prinsipi).

Ayrı-ayrı modellərə olan tələblər və proqnozlaşdırma modelləri sistemi bu modellərin hazırlana biləcəyi və hazırlanmalı olan üsulları, habelə onlar üzrə hesablamaların aparılması üsullarını və vasitələrini əvvəlcədən müəyyən edir. Bu tələblər əsasən aşağıdakı müddəalara endirilir:

- metodologiya qaydalarının (alqoritmin) ardıcılığının aydın təsvirini verməlidir ki, bu da bu proqnoz üçün ilkin olan müəyyən strukturun məlumatlarının xarakteri və dəyərləri haqqında kifayət qədər geniş fərziyyələr əsasında ayrıca proqnoz verməyə imkan verir;
- metodologiya, bir qayda olaraq, proqnoz variantlarına uyğun olaraq dəyişən

heterojen və irimiqyaslı məlumatlara əsaslanaraq, hesablamaları vaxtında və təkrar-təkrar aparmağa imkan verən metodlardan və texniki vasitələrdən istifadə etməlidir; - belə üsullar proqnozlaşdırılan proseslərin və göstəricilərin mürəkkəb, çoxfaktorlu əlaqələrini nəzərə almalıdır. Bu şəraitdə ən mühüm və sabit qanunauyğunluqların və meyllərin müəyyən edilməsini təmin etmək lazımdır. Bu cür identifikasiya həm mənbə materialında, həm də bu texnika ilə əldə edilən nəticələrin təhlili və əlaqəli modellər toplusundan istifadə etməklə onların hesablamaları prosesində zəruridir; - fərdi proqnozları sistemə şəkildə əlaqələndirmək lazımdır ki, bu da sonuncuların ardıcılığını və qarşılıqlı korreksiyasını təmin etməlidir.

Riyazi metodlardan istifadə elmi-texniki tərəqqi proqnozlarının əsaslılığına, səmərəliliyinə və vaxtında verilməsinə yüksək tələbləri təmin edən proqnozlaşdırma modellərinin işlənilməsi və istifadəsi üçün ilkin şərtədir.

1.2. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının nəzəri əsasları

Vergi daxilolmalarının, vergitutma bazasının və onun tərkib elementlərinin inkişaf meyllərinin təhlili və bu əsasda büdcə gəlirlərinin həcmində proqnozlaşdırılması bütün səviyyələrdə bütün təsərrüfat təşkilatlarının və maliyyə institutlarının əsas vəzifəsidir.

Proqnozlaşdırma işlərinin nəticələri büdcələrin əsaslandırılmış hazırlanmasında əsas rol oynayır. İndiki şəraitdə, büdcəyə mədaxil edilən vergilərin 85 faizə kimi hissəsini əhatə edən hüquqi fərdlərin gəlir vergiləri, ƏDV-lər, fiziki şəxslərin mənzilətim vergiləri, əmlak və aksizlərə əsasən vergilərin proqnozunun təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

Milli iqtisadiyyatda gedən sosial-iqtisadi prosesləri və onların inkişaf meyllərini dərinləndirən başa düşməyi zərurət yaradan büdcədəki mədaxillərin proqnozu kompleks olduğu kimi məsuliyyətli işdir. Yalnız bu halda vergi daxilolmalarının yüksək etibarlı proqnozlarını hazırlamaq və müxtəlif səviyyələrdə büdcələri təsdiq etmək olar.

Vergilərin proqnozlaşdırılmasındakı vacib məsələ istənilən zaman müddətində büdcəyə gəlməli sayılan verginin iqtisadi baxımdan əsaslanmış

tutumunun təyini hesab edilir.

Həm yerli idarəetmə qurum və təşkilatları, həm də dövlət standartında vergilərin proqnozu orta, həmçinin böyük zaman intervalına malik periodlar üçün bələdiyyələrdə və ölkə ərazisində, iqtisadi və sosial təkmilləşməsinin proqnozunun yaradılması, digər illərə görə əsaslandırılan büdcə programlarının yaradılması, büdcənin icra edilməsi prosesində mühüm sosial, iqtisadi, həmçinin siyasi qaydaların qəbuluna görə mühümdür.

Bunu da demək olar ki, vergilərin mədaxillərinin proqnozu geniş imkanlı araşdırmadır, vergi mədaxillərinin tutumuna effekt yaradan həm subyektiv, həm də obyektiv iqtisadi vəziyyətin, həmçinin hadisələr diqqət mərkəzində olsa da onun yekunu ehtimal və ilkin səciyyəyə malik olur.

Vergilərin proqnozuna təməlində zəruri makroiqtisadi indekslərdəki dəyişməndəki hərəkətliliyi təyin edən ölkənin sosial, həm də iqtisadi ümumiləşdirilmiş proqramı dayanır.

Vergilərin proqnozu ölkə ərazisinin, həmçinin ayrılıqda bölgələrinin vergi imkanlarının təyini ilə geniş əlaqəlidir. Odur ki, vergi imkanının dəqiq dəyərləndirilməsi vergilərin proqnozlaşdırılmasında dəqiqliyə mühüm şəkildə effekt yaradır.

Vergilərin proqnozlaşdırılması vergitutmada daxili imkanların dəyərləndirilməsinə də müvafiq şəkildə qurulmalıdır. Bu zaman qiymətləndirmənin yekunu vergi strukturunun böyük zaman intervallında təkmilləşmə işinin yaradılmasıdır.

Vergilərin proqnozu dövlətdə vergi, həmçinin büdcə taktikasının formalaşdırılmasında vacib yer tutur. Bu prosesdə vergilərin qanunvericiliyində dəyişikliklərin aparılmasının vacibliyi barəsində, planlı periodda büdcədəki vergi metodları ilə birgə bərabərləşdirilməsi potensialı kiçildikdə dövlətdəki məxariclərin azaldılması haqqında qanunlar qüvvəyə minir.

Əlavə olaraq, vergilərin proqnozu halında vergi qurumlarının yoxlaması işlərinin inkaş etdirilməsi, ölkə ərazisində bütün iqtisadi şəraitin düzəldilməsi, sahibkarlar üçün mühüm vəziyyətin təşkilinə görə işlər aparılmalıdır.

Bununla da, vergilərin proqnozu bədcədə daxil olacaq mədaxillərin tutumunun mexaniki təyini hesab edilmir. Ölkənin iqtisadi sferasında qərarlaşan ehtiyat bazaların tapılması və işlədilməsi, sonrakı zamanlarda, həmçinin imkan olaraq dövlət baxımından mühüm işlərin həllini tapmasıdır.

Vergilərin mədaxillərinin proqnozu ölkə ərazisində iqtisadi, siyasi, həmçinin sosial hadisələrin dəqiq analizini, vergi qanunvericiliyində ümumi informasiyaya malik olmağı zəruri edən kompleks, həmçinin məsuliyyət tələb edən prosesdir. Sadəcə bu periodda vergi mədaxillərinin tutumunu həqiqi dəyərləndirmək, bədcənin zamanında və keyfiyyətli yaradılmasını təşkil etmək olar.

Hərtərəfli, kiçik periodlu və operativ vergilərin proqnozu fərqlidir.

Operativ vergilərin proqnozu aylara görə təşkil edilir. Nazirliklərdə, təşkilatlarda, həmçinin dövlətin maliyyə baxımından təmin etdiyi proqramlara görə təsdiqini tapmış bədcələrdə kapital hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə periodda vergi mədaxillərinin tutumunun həqiqi dəyərləndirilməsini yaratmağı nəzərdə tutur.

Proqnozlaşdırmadakı bu tip, həm də kiçik periodda vergilərin proqnozunu reallaşdırmaq məqsədilə analitik vəsaitlərin tərtibini problemlərini də aradan qaldırır, ona görə ki, hazırki müddətdə təsdiqini tapmış bədcədəki mənfəətin həll olunmasının həm mənfə, həm də müsbət cəhətləri, vergi tütümlərinin həddi və bu həddə efekt göstərən parametrlər və digər. tapılır. Yalnız operativ proqnozlaşdırmada vergilərin qanunvericiliyinin inkişafı məqsədilə növbəti zamanlar üçün təkliflərin təməli yaradılır.

Kiçik zaman intervallı vergilərin proqnozu sonrakı illərə görə yerli, həm də dövlət bədcələrinin proqramlarının yaradılmasında bazadır. Sonrakı illərə görə dövlətin həm iqtisadi, həm də siyasi indekslərinin proqnozu, hazırki ildə vergi mədaxillərinin, həmçinin analizli kiçik intervallı vergilərinin proqnozlaşdırılmasının tətbiqi məqsədilə təməl hesab edilir.

Vergi qurumlarında bitmiş perioda görə vergi mədaxillərinin tam analizi, qərarlaşmış vergi strukturunun, həm də vergi yığımlarının dərəcəsinin dəqiq vergi ödəyicilərinin iqtisadi şəraitinə efekti baxımından bölgələrdəki operativ şəraiti dəqiq

bilməkləri fəaliyyətin uğurla reallaşdırılmasına birbaşa təsir göstərir.

Əlavə olaraq, sadəcə vergi qanunvericiliyinin riayətinə yoxlanılmanın reallaşdırılması öhdəliyi deyil, büdcədəki planlaşdırılmış vergi mədaxillərinin aparılmasının yaradılmasına yoxlanışı öhdəliyini icra etməki olan vergi qurumları, vergilərin proqnozunda planlaşdırılmalı qiymətlərin həqiqilində, onların qərarlaşmış vergi qanunvericiliyinə, həmçinin xalq təsərrüfatındakı təkmilləşməsinin iqtisadi indekslərinə müvafiq olmasında tərəfdir.

Kiçik periodlu vergilərin proqnozu hadisəsi Vergilər Nazirliyində, həm İqtisadi İnkişaf Nazirliyində, həm də Maliyyə Nazirliyində qeyd olunan birgə proseslər təşkil edilmişdir:

-proqnozların yaradıldığı perioda görə qərarlaşmış vergi qanunvericiliyində həm mənfə, həm də müsbət tərəflərin, bir sıra fərqli vergilərə əsasən ümumiləşdirilmiş analizi yaradılır;

Neqativ hadisələrin həllimə, vergitutmanın təməlinin böyüdülməsinə, vergilərin hərəkətverici işinin böyüdülməsinə, ümumi həddlərdə büdcədəki qazancların yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş vergi qanunvericiliyinə əlavə, həmçinin dəyişikliklərə əsasən proqramlar tərtib edilir;

-hazırki periodda mədaxillərin dərəcəsinə neqativ və yaxşı da yaxşı effekt edən xalq təsərrüfatı faktorları analiz olunur, neqativ faktorların həlli üçün işlər görülür;

-bitən periodda hər tipə görə mədaxillərin vəziyyəti analiz olunur, vergi qanunvericiliyindəki planlaşdırılan dəyişikliklər də diqqət mərkəzində olmalı sonrakı perioda müxtəlif tip vergilərə əsasən ayrı və tam əlavə ediləcək materialların tutumu qeydə alınır. Hesabatlarda sonrakı illərdə xalq təsərrüfatı sahəsində mühüm iqtisadi və sosial indekslərinin nəzərdə tutulmuş kənarlaşmaları da diqqətə alınmalıdır.

Bazar mövqeyində vergilərin proqnozu dəqiqi vergi ödəyənlərin, yaxud da nazirliklərə görə təyin olunan plan işi olaraq ünvanlanmış səciyyəyə malik olmamalıdır. Büdcədəki mədaxillərin proqnozu ehtimallı səciyyəyə malikdir. Lakin vergi proqnozunun indeksləri büdcədəki qazanca əlavə olunur, büdcə barədə qanun maddələri formasında tərtib edilir. Vergi ödəyənlərin qaydaya əsasən mədaxillərin tutumuna görə büdcənin məxaricləri yaradılır.

Kiçik pereiodlu, həm də operativ vergilərin proqnozu hazırki proqnozlaşdırmanın 2 əsas tərəfidir. Onun tətbiqi zamanı siyasi problemlər həllini tapır ki, yekununda vergilərin proqnozunun taktikasının tərtibində təməl rolunu oynayır. Bu taktika orta periodlu, böyük periodlu vergilərin proqnozunda təyin olunur.

Proqnozlaşdırmadakı bu hissə perspektivli proqnozlaşdırma hesab edilir. Bu proqnozlaşdırma caridən (hazırki proqnozlaşdırmadan) mühüm dərəcədə fərqlidir.

Caridən sadəcə 1 il müddətində yaradılan, təsdiqli büdcə proqramlarının yaradılması üçün mühümdür. Vergilərin fərqli müxtəlif tiplərinin, həmçinin bütünlükdə ümumi tutumu tam analiz olunur, təyin olunur. Perspektivdə vergilərin tiplərə görə bölünməsi getmir, bu o deməkdir ki, bu vergilərin hamısına şamil edilir.

Cari və perspektivdə müvafiq periodda ölkə ərazisinin iqtisadi və sosial tərəqqisinin proqnozuna əsasən tərtib olunur. Misal olaraq, nəzərdə tutulmuş periodda dövlətin maliyyə potensialları vergi mədaxillərinin toplanmasından, həmçinin tutumundan mühüm şəkildə asılı vəziyyətdədir. Perspektivdə iqtisadi və sosial təkmilləşmənin proqnozunun vergi tutumundan asılı olması da daha böyükdür.

Vergilərin proqnozlaşdırılması həm də iqtisadi proqnozlaşdırmanın metodu olaraq da tətbiq edilir. Onda hazırki vergilərin proqnozu böyük periodlu perspektivə görə vergilərin proqnozu taktikasının formalaşdırılmasında baza olaraq fəaliyyət göstərir.

Perspektiv periodda vergi ödəticilərinin qiymətinin fəaliyyəti dövlət tərəfindən aparılan iqtisadi taktikanın yaxşı və neqativ tərəflərini səciyyələndirir. Bu səbəbdən, perspektivdə vergi, kapital, həmçinin iqtisadi taktikasında dəyişikliklərin aparılması vacibliyi haqqında məlumat verməklə birgə, dəyişikliklərin yönünün təyin edilməsinə şərait yaratmış olur.

Dövlətin iqtisadi sferasında böyük periodlu təkmilləşmə layihəsinin tərtibində perspektiv vergilərin proqnozu böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, planlaşdırmadakı yekuna müvafiq olaraq ölkənin kapital fondlarının iqtisadi tərəqqiyə istiqamətlənməsi potensialı təyin olunur.

Vergilərin proqnozlaşdırılması mürəkkəb, çoxmərhləli və təkrarlanan bir prosesdir, bu müddət ərzində müxtəlif problemlərin geniş spektri həll edilməli, bunun üçün müxtəlif üsullardan kombinasiyada istifadə edilməlidir. Proqnozlaşdırma metodları dedikdə, retrospektiv məlumatların, proqnozlaşdırma obyektinin xarici və daxili əlaqələrinin təhlili əsasında obyektin gələcək inkişafı ilə bağlı müəyyən etibarlılıq dərəcəsi ilə mühakimə yürütməyə imkan verən texnika və düşüncə üsullarının məcmusu başa düşülür. Proqnozlaşdırma metodunun ilkin seçimi proqnozun xassələrinə və mövcud informasiya bazasına əsaslanaraq metodun tətbiqinə əsaslanır.

İqtisadi ədəbiyyatda vergi proqnozlaşdırma üsullarının təsnifatında yekdil fikir yoxdur. Adətən iki əsas metod fərqləndirilir- subyektiv və obyektiv metodlar. Subyektiv metodlar dedikdə, proqnozlar verilərkən öyrənilən prosesin modelinin dəqiq spesifikasiyası aparılmayan metodlar başa düşülür. Obyektiv metodlar modelin dəqiq müəyyən edilməsinə əsaslanır ki, hər hansı digər mütəxəssis hazırlanmış metoddan istifadə edə bilsin və yenə də eyni proqnozları ala bilsin.

Primitiv metodlardan istifadə edərək proqnozlaşdırarkən yalnız öyrənilmiş göstəricilərin özləri nəzərə alınır: belə proqnozlaşdırmanın məqsədi prosesin inkişafında bəzi qanunauyğunluqları vaxtında müəyyən etməkdir. Əksər hallarda obyektiv və subyektiv sürətli dəyişikliklər şəraitində daha dəqiq proqnozlar əldə etməyə imkan verir.

İqtisadçı ekspert F. K. Sadıqovun fikrincə, vergilərin proqnozlaşdırılmasında istifadə olunan əsas metodları dörd qrupda qruplaşdırmaq olar (Sxem 2) (*Исследования И. В. 2007. – с. 43*). Proqnoz hesablamalarının işlənilib hazırlanması üçün ekspert üsulu konkret vergi və ödənişlərin mümkün daxilolmalarının ekspert hesablamalarına əsaslanır. Bu üsula hər bir vergi və yığım üzrə vergitutma bazalarının müəyyən edilməsi, onların bir neçə dövr üzrə daxil olma dinamikasının monitorinqi, vergi və ödənişlərin yığım dərəcələrinin, itirilmiş gəlirlərin məbləğinin, vergi borclarının vəziyyətinin hesablanması, dəyişikliklərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi daxildir.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasına deterministik yanaşma daha çox vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasının şərti metodu və “vergi hesablayıcı”

metodu vasitəsilə həyata keçirilir. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının statistik modelləri vergitutma bazasına birbaşa təsirlərin, xüsusən də vergi qanunvericiliyində və vergi inzibatçılığında dəyişikliklərin nəzərə alınmasına yönəldilmişdir. Dinamik modellərin köməyi ilə təkcə vergitutma bazasının gəlirlərin həcminə birbaşa təsiri deyil, həm də dolayı təsirlər, məsələn, vergitutma bazasının milli iqtisadiyyatın strukturunda dəyişikliklərə reaksiyası və s. nəzərə alınır. Dinamik modellərin istifadəsi bazar iqtisadiyyatı olan əksər ölkələr üçün mümkün olmayan böyük miqdarda etibarlı məlumat tələb edir.

Vergi ödəyicilərinin fərdi vergi hesabatları olan məlumat bazası mövcud olduqda vergi daxilolmalarının proqnozlarının qurulması üçün deterministik yanaşmanın üsullarından biri kimi "vergi hesablayıcı" metodundan istifadə olunur. "Vergi hesablayıcı" metodu tipik vergi ödəyicisi modelinin və ümumiləşdirmə modelinin istifadəsini nəzərdə tutur.

Deterministik proqnozlaşdırma metodlarının üstünlüyü onların istifadəsinin asanlıığıdır. Bu metodlar qrupunun əsas çatışmazlığı reallığın aşağı adekvatlığıdır, çünki vergilərin iqtisadi proses kimi yığılı ehtimal xarakteri daşıyır.

Trend metodlarından istifadə edərkən proqnoz yalnız dəyişənin əvvəlki dəyərindən, bu halda vergi daxilolmalarının göstəricisindən istifadəyə əsaslanır. Bu sadə birdəyişənli modellər mürəkkəb struktur modellərdən daha ciddi hesab edilir. Zaman seriyası modellərindən istifadə etmək üçün yalnız proqnozlaşdırılan dəyişənin özünün keçmiş dəyərlərinə sahib olmaq tələb olunur. Keçmiş dinamikasına əsaslanaraq dəyişənin proqnozlaşdırılmasının mahiyyəti bu dəyişənin gələcək dəyərlərinin keçmiş dəyərləri ilə əlaqəsini müəyyən etməkdir.

Əgər belə korrelyasiya müəyyən edilərək onun tərkib hissələrinə parçalanaraq ona struktur verilə bilərsə, o zaman kifayət qədər dəqiq proqnozlar əldə ediləcəkdir. Vergi gəlirlərinin zaman seriyası proqnozları ekstrapolyasiya, ikiqat eksponensial hamarlaşdırma, Holt-Vinters metodu, avtoreqressiv modelləri kimi trend metodlarından istifadə etməklə hazırlanır.

Ən sadə üsul keçmişdə formalaşmış tendensiyaların gələcəkdə də davam etdirilməsi, yəni ekstrapolyasiya üsuludur.

Ekstrapolyasiya keçmiş tendensiyaları gələcəyə təbliğ edən elmi tədqiqat metodudur. Proqnoz üçün hansı prinsiplərin və hansı ilkin məlumatların əsas götürülməsindən asılı olaraq aşağıdakı ekstrapolyasiya üsulları mövcuddur: orta mütləq artım, orta artım sürəti və müəyyən analitik düsturdan istifadə etməklə sıraların uyğunlaşdırılmasına əsaslanan ekstrapolyasiya.

Orta mütləq artıma əsaslanan proqnozlaşdırma, ümumi tendensiyanın xətti hesab edilməsinə inam olduqda həyata keçirilə bilər, yəni metod vahid dəyişiklik fərziyyəsinə əsaslanır. Orta artım tempinə əsaslanan proqnozlaşdırma seriyasının ümumi tendensiyasının eksponensial əyri ilə səciyyələndiyinə inanmaq üçün əsas olduqda həyata keçirilə bilər. Əgər dinamika fərqli qanunauyğunluqla səciyyələnirsə, onda orta artım sürəti əsasında ekstrapolyasiya ilə alınan məlumatlar digər ekstrapolyasiya üsulları ilə əldə edilən məlumatlardan fərqlənəcək.

Ən çox yayılmış proqnozlaşdırma üsulu trendin analitik ifadəsidir.

Aşağıdakı məlumatlar bu metodun tətbiqi üçün əsas kimi xidmət edir:

- əvvəlki illərin müəyyən dövrləri üzrə konkret vergi və ödənişlərin daxil olması haqqında;

- itirilmiş gəlirin məbləği haqqında;

- vergi borclarının vəziyyəti haqqında;

- vergitutma bazasının inkişaf tendensiyalarının təhlili, vergi ödəyicilərinin strukturu və s. (Попова Л. В. 2007. –с. 54).

Bu proqnozlaşdırma metodu ilə müvafiq göstəricilər müqayisəli şərtlərə gətirilməlidir. Vergi qanunvericiliyində müəyyən dəyişikliklər nəticəsində vergi və ödənişlərdən əlavə gəlirlərin və gəlirlərdə çatışmazlıqların məbləğinin düzgün qiymətləndirilməsi xüsusilə vacibdir.

Formal və proqnozlaşdırıcı ekstrapolyasiya fərqləndirilir. Formal ekstrapolyasiya proqnoz obyektinin inkişafında keçmiş və indiki tendensiyaların gələcəkdə də davam edəcəyi ehtimalına əsaslanır. Proqnozlaşdırılmış ekstrapolyasiya ilə faktiki inkişaf, gələcəkdə müxtəlif amillərin təsirində dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, tədqiq olunan prosesin dinamikası haqqında fərziyyələrlə əlaqələndirilir.

Təcrübədə zamanla dinamik seriyasının səviyyələrində baş verən dəyişikliklərin

ümumi tendensiyasını ifadə edən kəmiyyət modelini qurmaq üçün bir sıra dinamikanın analitik uyğunlaşdırılmasından istifadə olunur. Modelin növünün seçimi tədqiqatın məqsədindən asılıdır və nəzəri təhlildə, eləcə də bir sıra dinamikanın faktiki səviyyələrinin qrafik təsvirində (xətt diaqramı) əsaslandırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, proqnozlaşdırmanın ilkin mərhələsində göstəricilərdə meylləri müəyyən etmək üçün ekstrapolyasiya üsullarından istifadə edilir.

Bu metodların həyata keçirilməsi asandır, lakin bu metodlar əsasında qurulan modellər aşağıdakı amillərin təsirini nəzərə almır: vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər, vergi ödəyicisinin bu dəyişikliklərə reaksiyası, vergitutma bazaları arasındakı əlaqə, fərdi vergilər. Bu üsul fərdi vergilər üzrə vergitutma bazasının proqnozlaşdırılması üçün digər, daha dəqiq üsullarla birlikdə istifadə olunur. Çoxdəyişənli modellərdən istifadə etməklə vergi gəlirləri proqnozları ona görə yaradılır ki, belə çoxölçülü zaman seriyasındakı məlumatlar tədqiq olunan göstəricinin proqnoz keyfiyyətini yaxşılaşdırma bilər.

Tipik çoxdəyişənli proqnozlaşdırma modelləri makroiqtisadi vergi gəlirləri modelləridir. Vergi gəlirlərinin proqnoz dəyərlərini qurarkən izahedici dəyişənlər müxtəlif üsullardan, o cümlədən iqtisadi metodlardan istifadə etməklə əvvəlcədən proqnozlaşdırılır, sonra isə vergi daxilolmalarının özləri proqnozlaşdırılır.

O, bir neçə növ çoxdəyişənli proqnozlaşdırma modellərindən istifadə edir:

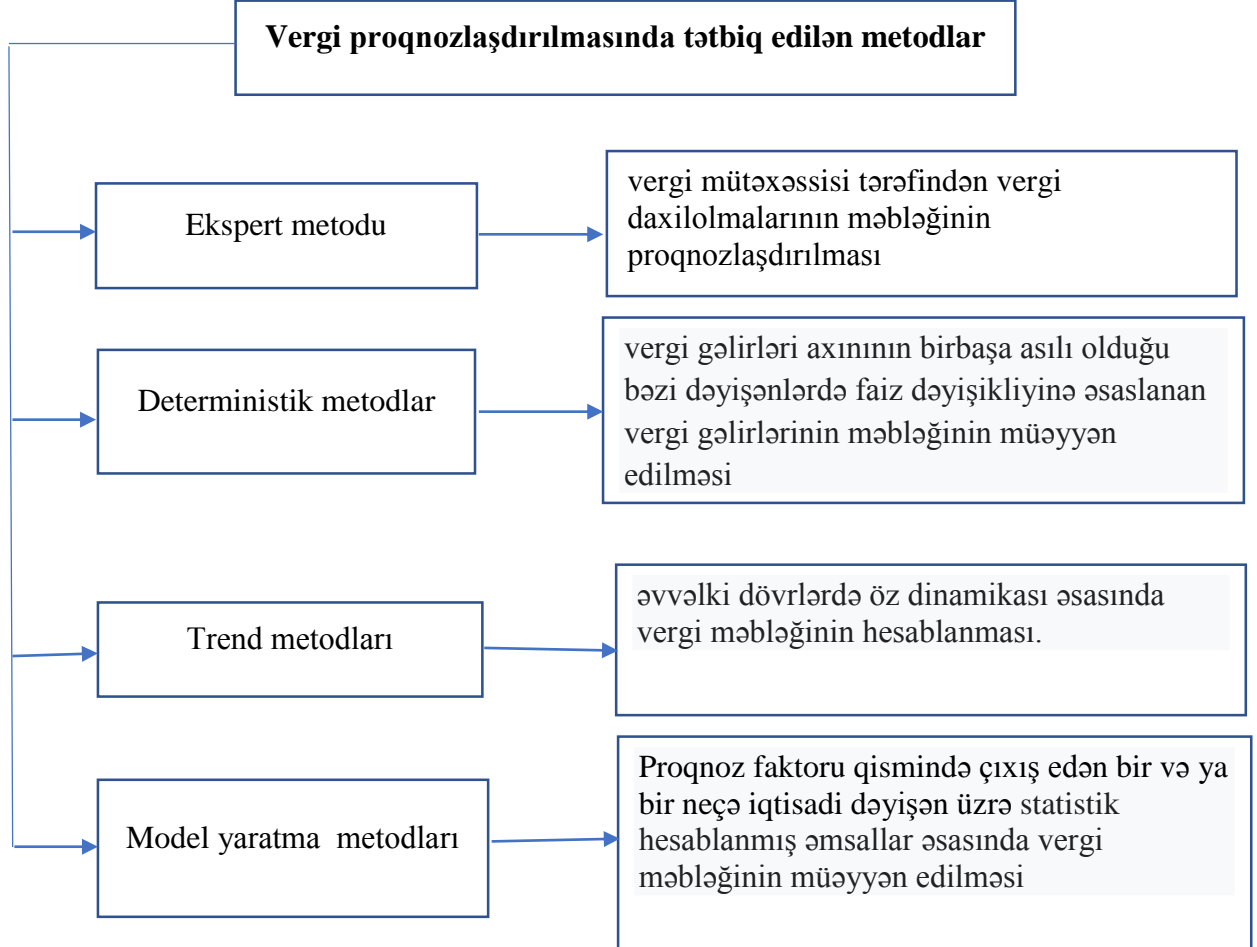
- struktur iqtisadi modellər;
- xətti və qeyri-xətti tənliklər;
- göstərici modelləri (Минаков А. В., 2005. – № 5. – С. 47–52.).

İqtisadi proqnozlaşdırmada bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının göstəricilərinin genişləndirilmiş modelləşdirilməsi olan makromodelləşdirmə ilə mikromodelləşdirmə, yəni ayrıca təsərrüfat subyekti üçün modellərin qurulması arasında fərq qoyulur. Modellərin yaradılması və istifadəsində bir neçə mərhələ var (Паскачев А. Б., 2004. – 316 с.)

Mikrosimulyasiya modelləşdirilməsi vergi ödəyicisi məlumatlarının istifadəsinə əsaslanan analitik hesablama modelinə əsaslanan modelləşdirmədir. Vergi orqanları

vergi ödəyicilərinin növləri üzrə vergi yığımındakı dəyişiklikləri qiymətləndirmək və vergi ödəyicisi, sənaye və s. üzrə gözlənilən vergi daxilolmalarını qiymətləndirmək üçün mikrosimulyasiya modellərini tətbiq edə bilərlər. Uzunmüddətli proqnozlaşdırma üçün dinamik modellərdən istifadə olunur. Beləliklə vergi proqnozlaşdırılması sahəsində istifadə edilən metodları Sxem 2-dəki kimi qruplaşdırmaq olar.

Sxem 2. Vergi proqnozlaşdırılmasında tətbiq edilən metodlar

Mənbə: Н.Й.Глубкова, Налоговое планирование 2008: с. 37

Bu modelin qurulması üçün vahid yanaşma yoxdur, lakin modellərinin bütün dəstini şərti olaraq iki sinfə bölmək olar - statistik və dinamik (Паскачев А. Б., 2004. – 316 с.).

Statistik modellər ən çox vergi qanunlarında və fiskal qaydalarda konkret, təfərrüatlı dəyişikliklərin mümkün qısamüddətli nəticələrini simulyasiya etmək üçün istifadə olunur.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ PROQNOZLAŞDIRMASININ TƏHLİLİ

2.1. Vergi proqnozlaşdırması sahəsində beynəlxalq təcrübənin təhlili

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsində gəlirin proqnozlaşdırılması və hesablanması üçün çoxlu modellər mövcuddur. Gəlirlərin proqnozlaşdırılması gələcək pul vəsaitlərinin hərəkətinin təxminlərini əldə etmək üçün analitik metodlardan istifadəni nəzərdə tutur. Gəlirlərin proqnozlaşdırılmasına müvafiq illər üzrə informasiyaların yığılması, mühüm mənfəət bazalarına əsasən fərziyyələrin aydınlaşdırılması, həmçinin onların toplanmasının təhlili daxildir. Bu modellər sosial-iqtisadi dəyişənlər, vergi bazaları və ödənişlər bazasına əsaslanır (Басовский Л.Е., 2015, с.121). Vergi bazasının hesablanması və proqnozlaşdırılması üçün fərqli bazalardan həm sosial, həm də iqtisadi informasiyaların yığılması, işlənməsi və təhlili mühümdür. Vergi mənbəyi olaraq tətbiq edilən informasiya bazalarına hesabatlar, həmçinin statistik informasiyalar aiddir. Vergi bəyannaməsi haqqında məlumat həm də vergi ödəyicilərinin vergi davranışı haqqında məlumat verir. Amma bu bazadan alınan informasiyalar vergilərin tutulmasına görə bütünlükdə tətbiq edilmir.

İnkişaf etmiş ölkələrin vergi tənzimlənməsi təcrübəsində vergi proqnozlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gözlənilən büdcə gəlirlərinin mikrosimulyasiya modelləri əsasında vergi proqnozlaşdırılmasının müsbət təcrübəsi mövcuddur (М.В. Романовского, О.В. Врублевской., 2009. с. 214). Mikrosimulyasiya modelinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, informasiya bazası reprezentativ seçməni təşkil edən təsərrüfat subyektləri (hüquqi və fiziki şəxslər) haqqında həqiqi mikro səviyyəli məlumatlardır.

Konkret vergi ödəyicilərinin vergi bəyannamələri və vergi hesabatları vergi sirri olduğundan və qanunla qorunduğundan, yalnız bilavasitə analitik iş və vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması ilə məşğul olan vergi orqanları həqiqi məlumatlardan istifadə edə bilirlər.

Mikrosimulyasiya modelləri vergi qanunvericiliyindəki dəyişikliyin əhaliyə

və şirkətlərə necə təsir edəcəyini müəyyən etməyə imkan verir və proqnozlaşdırma-
da uğurla istifadə olunur. Bunun üçün fiziki və ya hüquqi şəxslər haqqında əldə
edilmiş məlumatlar vergitutmada gözlənilən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla gələcəyə
ekstrapolyasiya edilir və büdcə sisteminə gələcək gəlirlər və vergilərin makroiqtisadi
göstəricilərə təsiri hesablanır.

Mikrosimulyasiya modellərinin üstünlüyü həm də ondan ibarətdir ki, onlar
çoxvariantlıdır və müxtəlif amillər nəzərə alınmaqla və müxtəlif miqyaslarda bütün
vergi növləri üzrə proqnozlaşdırmaq üçün istifadə oluna bilər, yəni, sənaye,
regionlar üzrə onların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla və bütövlükdə iqtisadiyyat
üzrə proqnozlar üçün istifadə edilə bilər.

Hesablama texnikasının yüksək inkişaf səviyyəsi ölkənin maliyyə-büdcə
sisteminə özündə birləşdirən mürəkkəb iqtisadi sistem və hadisələrin tədqiqində
riyazi model və metodların geniş tətbiq edilməsində həlledici amil olmuşdur. Son
zamanlar riyazi modelləşdirmə ideyaları əsasında bir sıra riyazi metodlar
yaradılmışdır ki, bu da iqtisadi problemlərin həlli üçün nəzəriyyə və metodları
inkişaf etdirərək idarəetmə, proqnozlaşdırma, planlaşdırma və layihələndirmənin bir
çox problemlərinin formal təhlilinin əsas hissəsini təşkil edir. Büdcə sisteminin
təhlili, proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması üçün istifadə oluna bilən müxtəlif
növ iqtisadi və riyazi modellər arasında simulyasiya modelləri xüsusi əhəmiyyət
kəsb edir.

Tətbiqi sistem təhlili üsulları arasında idarə olunması qeyri-müəyyənlik
şəraitində qərarların qəbulu ilə bağlı olan, inkişaf etmiş xarici ölkələrin
iqtisadiyyatında geniş yayılmış mürəkkəb sistemlərin öyrənilməsi üçün ən güclü
vasitədir. Belə ki, icmal, dövlət və yerli büdcələr üçün layihələr hazırlayarkən
gəlirlərin formalaşdırılması üçün alternativ variantlarla işləmək zərurəti yaranır.
İdarəetmə qərarları qəbul edərkən müxtəlif alternativlərin nəzərə alınması zərurətini
professor V.N. Kostyuk belə vurğulayır: “İstehsal və ya maliyyə sisteminin istənilən
fəaliyyətinin idarə edilməsi mümkün alternativlərin təhlili və proqnozlaşdırılması
nəticəsində inkişaf variantlarının axtarışını nəzərdə tutur” (Сажина М.А., 2015, с. 34).
Büdcə prosesinin idarə edilməsində bu variantlar vergilərin və ödənişlərin fərqli

sistemi (növləri), vergi dərəcələrinin səviyyələri, ayrı-ayrı vergi növlərinin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında müəyyən edilməsi standartları, habelə mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq verilən vergi güzəştləri əsasında hesablanıla bilər.

Simulyasiya modelləşdirmə məsələləri ilk dəfə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş Qərbi ölkələrində işlənilib hazırlanmış və geniş istifadə edilmişdir. Simulyasiya modelləşdirmənin inkişafına xüsusilə böyük töhfə amerikalı mütəxəssis R. Y. Şennon tərəfindən verilmişdir. O, ilk dəfə olaraq bu problemi həllinin bütün mərhələlərində sisteməlik şəkildə ifadə etdi - konsepsiyadan tutmuş həyata keçirilməsinə və onun fəaliyyətinin təhlili əsasında modelin sonrakı təkmilləşdirilməsinə qədər (M.B. Романовского, О.В. Врублевской., 2009. с. 214).

Əslində, müəyyən bir fenomenin hər bir modeli və ya təsviri təqlid formasıdır. Simulyasiya çox geniş və eyni zamanda tam olaraq müəyyən edilməmiş bir anlayışdır. Məsələnin tam nəzərdən keçirilməsinə iddia etmədən, biz müxtəlif müəlliflər tərəfindən bu anlayışın təriflərini təhlil etməkdən çəkinəcəm və yalnız R. Şennonun tərifinə diqqət yetirəcəyik ki, bu da hadisənin mahiyyətini tam və məntiqi şəkildə əks etdirir: “Simulyasiya elə bir prosesdir ki, bu sistemin davranışını başa düşmək və ya bu sistemin işləməsinə təmin edən müxtəlif strategiyaları qiymətləndirmək (bəzi meyarlar və ya meyarlar toplusu tərəfindən qoyulan məhdudiyyətlər daxilində) üçün real sistemin modelinin qurulması və bu model üzərində təcrübələrin qurulmasını özündə ehtiva edir.

Simulyasiya modelləşdirmə eksperimental və tətbiqi metodologiyadır:

- sistemin davranışını təsvir etmək;
- müşahidə olunan davranışı izah edə bilən nəzəriyyə və fərziyyələr qurmaq;
- sistemin gələcək davranışını proqnozlaşdırmaq üçün bu nəzəriyyələrdən istifadə etmək, yəni, sistemdəki dəyişikliklər və ya onun fəaliyyət tərzində dəyişikliklər nəticəsində yarana bilən təsirləri proqnozlaşdırmaq.

Simulyasiya modelləşdirməsi Fransada uzunmüddətli planların işlənilib hazırlanmasında geniş tətbiq edilir və Fransanın Planlaşdırma üzrə Baş Komissarlığının, İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliyinin əməkdaşları tərəfindən işlənilib hazırlanmış və istifadə edilir. Milli Statistika və İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutu,

regional planlaşdırma problemləri ilə məşğul olan bir sıra təşkilatlar bu proqnozlaşdırma metodundan istifadə edir (Басовский Л.Е., 2015, с. 168).

Simulyasiya modellərinin tərkibində dövlət planlaşdırma səviyyəsindən yerli planlaşdırma səviyyəsinə keçid modelləri mühüm yer tutur - dövlət büdcəsi, regional büdcə, özünüidarəetmə orqanlarının büdcəsi.

Qərb ölkələrində iqtisadiyyatın dövlət idarəçiliyi sistemində maliyyə və büdcə proqnozlaşdırılması və tənzimlənməsi mərkəzi yer tutur. Maliyyə və büdcə qərarlarını hazırlamaq və əsaslandırmaq üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur. Fransada büdcənin hazırlanması prosedurunun başlanğıc nöqtəsi hökumət tərəfindən müəyyən edilən dövlət ehtiyacları üçün xərclərin ümumi məbləğidir. Bu məbləğ dərc olunarsa, (adətən həmişə belə olmur) onda göstərilən "yuxarı hədd" adətən son nəticədə gözlənilən həddən bir qədər aşağı olur. İcra hakimiyyəti manevr imkanlarına sahib olmağa çalışır ki, bu da ona həlledici dövrdə müəyyən güzəştlərə getməyə imkan verir. Bir çox inzibati mərkəzlər öz işlərinin həcmi proqnozlaşdırmaq üçün bu ümumi məbləği rəhbər tuturlar. Aşağıdan tələb olunan maliyyə resurslarının ümumi məbləği (burada söhbət yalnız faktiki müraciətlərdən gedir, yəni bir çox qurumların taktiki baxımdan əlavə etdikləri ödəniş nəzərə alınmadan) məlumdur ki, çox yüksək olacaq və hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş məbləği xeyli ötəcək. Bu zaman əsas məsələ bu iki məbləği ümumiləşdirmək, daha dəqiq desək, birincini ikinciyə uyğunlaşdırmaqdır (Басовский Л.Е., 2015: с. 123). Ancaq bu problemin praktik həlli çox çətindir.

Büdcə qərarlarını əsaslandırmaq üçün müəyyən dövr üçün gələcəyə yönəlmiş elmi proqnozlar və proqramlardan istifadə olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu proqramların inkişaf etdirilməsi üsullarından biri şərti layihələndirmə (və ya "iqtisadi büdcələr" texnikası) adlanan üsuldur. Ekspertlər hər il büdcə kəsirinin məbləği, kapital qoyuluşları və digər aspektlərlə bağlı hökumət bu və ya digər qərar qəbul edərsə, vəziyyətin necə inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırmağa çalışırlar. Eyni zamanda, bir qayda olaraq, söhbət gələcəyin proqnozlaşdırılmasından çox, "əgər... nə baş verəcəyini" qiymətləndirməkdən gedir. Belə həllərin işlənilməsi üçün riyaziyyatın bəzi sahələrində işlənmiş metodlara və xüsusən də əməliyyat

təhlilinə istinad etmək məqsədəuyğundur ki, bu da öz növbəsində inzibati işçilərin qarşısında yaranan alternativlərin simulyasiya prinsiplərindən istifadə etməklə elmi işlənməsi kimi müəyyən edilə bilər.

Rusiyada simulyasiya modelləşdirmə üsullarının istifadəsi geniş yayılmamışdır və onlar maliyyə və büdcə hesablamalarında praktiki olaraq istifadə edilmir və əgər varsa belə, onlar əsasən korrelyasiya-reqressiya modelləri əsasında aparılır. Avstraliyada, Kanadada, Fransada, Almaniyada, Birləşmiş Krallıqda, həmçinin ABŞ-da bu modelləri uzun zaman müddətində tətbiq etsələr də, Çində, o cümlədən, Rusiya Federasiyası kimi dövlətlərdə vergi taktikasının analizi məqsədilə mikro-simulyasiya etolonlarını yaxın illərdə tərtib etmişlər, hal-hazırda da müvəffəqiyyətlə tətbiq edirlər.

Çoxillik gəlir proqnozları fiskal planlaşdırmanın tərkib hissəsidir, lakin bu təxminlərin rolu və onların metodologiyası müxtəlif ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Avstriyanın Maliyyə Nazirliyi illik büdcə dövrü ərzində qurulan gəlir proqnozlarına əlavə olaraq bir sıra ortamüddətli gəlir təxminləri hazırlayır. Bu çoxillik proqnozlar hər il yenilənir və Avstriyanın ortamüddətli maliyyə planının bir hissəsi kimi dərc olunur (Особенности планирования и прогнозирования налогов в развитых странах//http://www.icss.ac.ru/userfiles/file/macro_mini.pdf).

Almaniyada vergi gəlirlərinin çoxillik proqnozları oxşar məqsədə xidmət edir, lakin Almaniya Maliyyə Nazirliyi onları hər rüb yeniləyir.

ABŞ-da iqtisadi hesablamalarda simulyasiya üsullarından da istifadə edilir. Xüsusilə, son məhsulun (tələbin) strukturunun aralıq xərclərin (aralıq tələbin) dəyişmə sürətinə təsiri müəyyən olur. Eyni zamanda son məhsulun dörd müxtəlif strukturu müəyyən edilir və bundan asılı olaraq aralıq məsrəflərin orta dəyişmə sürəti müəyyən olunur. ABŞ-da vergi planlaşdırılması prosesində vergi xərclərinə (müəyyən ştatların vergidən azad edilməsi hesabına gəlirin azalması) xüsusi diqqət yetirilir.

Uzunmüddətli fiskal proqnozlaşdırmada Britaniya Birliyi ölkələrində vergi daxilolmalarının ortamüddətli proqnoz qiymətləndirmələri mühüm rol oynayır. Böyük Britaniya hökuməti çoxillik büdcə prosesinin bir hissəsi kimi çoxillik

proqnozlar qurmaq üçün çoxlu tənliklərdən ibarət mürəkkəb ekonometrik modellərdən istifadə edir (Особенности планирования и прогнозирования налогов в развитых странах// http://www.icss.ac.ru/userfiles/file/macro_mini.pdf).

Beləliklə müxtəlif dövlətlərin vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması modelləri üçün əsas tələb ondan ibarətdir ki, onlar qısa və orta müddətli dövr üçün kifayət qədər dəqiq, ardıcıl proqnozlar təqdim etməlidirlər.

2.2. Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergilərin rolu

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergi siyasəti böyük əhəmiyyətə malikdir və Azərbaycanda vergi gəlirləri büdcə gəlirlərinin mühüm hissəsini təşkil edir. Beləliklə, vergi daxilolmaları nə qədər çox olarsa, büdcəyə də bir o qədər çox gəlir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, vergilərin müəyyən həddi aşması iqtisadi böyümə ilə yanaşı biznes mühitinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu, büdcə gəlirlərini təmin etməklə yanaşı, iqtisadiyyatın inkişafına kəskin mənfi təsir göstərməyən siyasət tədbirlərini nəzərdə tutan səmərəli vergi siyasətidir.

Hökumətin maliyyələşdirilməsinin tərkib hissəsi kimi artan borc iqtisadiyyata artan yükədən başqa bir şey deyil. Problemin həlli yollarından biri də vergi sisteminin iqtisadiyyata təsirini daraltmadan elə tənzimləməkdir ki, tətbiq olunan vergi dərəcələri mümkün olan ən yüksək dövlət gəlirlərini təmin etsin.

Ölkəmizdə vergi siyasəti dövlətin və ayrı-ayrı sosial qrupların maliyyə tələbatının ödənilməsi üçün dövlət tərəfindən işlənilib hazırlanmış və həyata keçirilən iqtisadi-hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsinə, habelə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılmasına xidmət edir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin büdcə gəlirlərində vergilərin xüsusi çəkisi 80%-dən artıqdır. Azərbaycan Respublikasının büdcə gəlirlərində vergilərin xüsusi çəkisi şəkil 1-də göstərilmişdir.

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, əlavə dəyər vergisinin vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi digər vergilərə nisbətən daha yüksəkdir. Belə ki, ƏDV üzrə daxilolmalar 2010-cu ildə 2082 milyon AZN, 2015-ci il ərzində 3454,7 milyon

AZN, 2020-ci ildə 4818 mln AZN-ə qalxmışdır ki, bu da müvafiq dövr ərzində iki dəfədən çox artm deməkdir. İllik böyüməyə diqqət etdikdə aydın olur ki, hər il əvvəlki ilə nəzərən böyümə görülür.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsinin gəlirlərinin strukturu (mln. manat).

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Gəlirlər-cəmi	11403,0	15700,7	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7	22508,9	24398,4	26077,9
<i>o cümlədən:</i>											
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590,2	715,7	813,0	859,7	980,3	982,5	1145,7	1040,3	995,9	952,1	1151,0
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1429,9	2134,0	2252,0	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2	2285,9	2499,7	2546,0	2351,7
Torpaq vergisi	35,3	35,3	30,6	33,1	35,4	48,7	50,3	50,4	50,6	50,0	40,8
Əmlak vergisi	101,8	103,9	105,1	125,1	141,3	148,2	174,7	178,6	182,2	212,6	186,8
Əlavə dəyər vergisi	2082,5	2222,7	2366,9	2710,0	3119,6	3454,7	3623,5	3668,6	4287,6	5185,1	4818,3
Aksiz	514,9	480,2	531,5	593,3	797,3	647,8	625,1	612,6	728,6	854,7	898,2
Mədən vergisi	130,1	129,8	125,8	121,5	116,2	116,1	110,3	111,1	137,4	133,8	130,2
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	291,8	433,1	592,5	675,2	684,7	934,5	861,2	903,0	1143,7	1343,2	1160,6
Digər vergilər	90,3	140,6	157,6	161,5	192,7	247,7	457,0	505,7	561,6	477,5	413,8
Sair daxilolmalar	6136,2	9305,4	10306,5	11842,1	10030,4	8706,7	8474,7	7160,5	11921,6	12643,4	14926,5

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do#>

Dövlət büdcəsinin gəlirlərində ƏDV-nin xüsusi çəkisinə gəldikdə isə görürük ki, 2010-cu ildə 18% təşkil edirdisə, 2015-ci ildə 20%-ə, 2020-ci ildə bu göstərici 18%-ə düşmüşdür. Göründüyü kimi, ƏDV-nin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi stabil qalmaqdadır (Dövlət Statistika Komitəsinin Maliyyə və Banklar üzrə hesabatı, Bakı 2021).

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında ƏDV-dən sonra üstünlük təşkil edən digər vergi növü hüquqi şəxslərin gəlir vergisi olmuşdur. Göründüyü kimi, hüquqi şəxslərin gəlir vergisi üzrə büdcə daxilolmalarının səviyyəsi 2015-ci ilə qədər artım göstərmiş, 2015-ci ildə neft qiymətlərinin düşməsi fonunda 2016-cı ildə azalmış, 2016-cı ildən sonra yenidən artım müşahidə edilmişdir. Hüquqi şəxslərin gəlir vergisi 2010-cu ildə 1429,9 milyon. AZN, 2015-ci il ərzində 2211,1 milyon. AZN, 2020-ci ildə 2351,7 milyon. AZN təşkil etmişdir. Verilmiş cədvəldə də aydın olur ki, il ərzində böyüməyə diqqət etdikdə 2015-ci ildən 2016-cı ilə kimi azalma istisna olmaqla ümumilikdə artım müşahidə olunmuşdur. Ölkənin büdcə qazanclarında aksizlərdəki xüsusi həcmə diqqət etdikdə, bu həcmə illər üzrə azalmasının şahidi oluruq. Belə ki, 2010-cu ildə 12,5 %, 2015-ci ildə 12,6 %, 2020-ci ildə isə 9 % təşkil etmişdir.

Büdcədəki mənfəətin yaradılması və təkmilləşməsində iştirakçı olan başqa vergi forması aksizlər hesab olunur. Aydındır ki, aksiz vergisinə əsasən büdcədəki

mədaxillərin dərəcəsi əsla hər zaman stabil olmasa da cüzi artımla müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə 514 milyon. AZN, 2015-ci il ərzində 648 milyon. AZN, 2020-ci ildə 898 mln. AZN təşkil etmişdir. Cədvəldən görüldüyü illik artıma nəzər yetirdikdə isə 2015-ci ildən 2018--ci ilə kimi azalma istisna olmaqla ümumilikdə artım müşahidə olunmuşdur. Ölkə büdcəsinin qazanclarında aksizlərdəki xüsusi həcmə diqqət edildikdə bu çəkinin illər üzrə azalmasının şahidi oluruq. Belə ki, 2010-cu ildə 4,5 %, 2015-ci ildə 3,6 %, 2020-ci ildə isə 3,4 % olmuşdur.

Ümumi götürdükdə, 2009-cu ilə kimi vergi mədaxillərində ilkin olaraq hüquqi fərdlərdən gəlir vergisi mədaxilləri təşkil etmişdir. Odur ki, bu vergi formasına əsasən mədaxillər böyütərək 2008-ci il ərzində 2 milyard 862 milyon AZN-ə kimi yüksəlmiş, həmçinin büdcə mənfəətlərində xüsusi həcmi 26.59 faiz olmuşdur. Sonra isə ƏDV-lər, fiziki şəxslərdəki mənfəət vergiləri, həmçinin aksizlərə əsasən mədaxillər gəlir. ƏDV-lərə əsasən mədaxillər hüquqi şəxslərin gəlir vergiləri məstəsna olmaqla bütünlükdə vergiləri keçmişdir. Birinci dəfə 2009-cu ildə ƏDV-lər 2295 milyon AZN olmuşdur. Bu isə gəlir vergisindən 81 milyon AZN artıqdır (Dövlət Statistika Komitəsinin Maliyyə və Banklar üzrə hesabatı, Bakı 2021). 2009-cu ilə kimi bilavasitə vergilər daha çoxdur.

2010-cu il ərzində ölkə büdcəsinə 5176.5 milyon AZN əlavə olunmuşdur ki, 2597.4 milyon AZN dolaylı vergilərə, 2579.1 milyon AZN də biravasitə vergilərə aid olmuşdur. Dolaylı vergilərlə birbaşa vergilərin nisbəti təqribən 51 faiz-49 faiz təşkil etmişdir. 2015-ci il ərzində vergilərə əsasən ölkə büdcəsinə 8 milyard 541.6 milyon AZN gəlir əlavə edilmişdir ki, burdan da 4100.5 milyon AZN dolaylı vergilərə, 4441.1 mln AZN bilavasitə vergilərə aiddir. Bilavasitə vergilər dolaylı vergilərə nəzərən təqribən 340.6 milyon. manat yüksək olmuşdur. 2020-cı il ərzində vergilərə əsasən dövlət büdcəsinə 10 milyard. 737,6 milyon AZN gəlir əlavə edilmişdir ki, 5.716,5 milyon AZN-i dolaylı vergilərə, 5.021.1 milyon AZN-i bilavasitə vergilərə aid olmuşdur(Dövlət Statistika Komitəsinin Maliyyə və Banklar üzrə hesabatı, Bakı 2021). Artıq üstünlük dolaylı vergilər üzrə mədaxillər aiddir, həmçinin dolaylı vergilərin bilavasitə vergilərə nisbəti 700 mln manata yaxınlaşmışdır.

Büdcəyə vergi daxilolmalarında hazırda birinci yerdə ƏDV, ikinci yerdə hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, üçüncü sırada fiziki şəxslərin gəlir vergisi dayanır.

AR vergi daxilolmalarında müxtəlif növ vergilərin xüsusi çəkirlərinin dinamikası aşağıdakı cədvəldə əks olunub.

Şəkil 2. Büdcə daxilolmalarında vergilərin xüsusi çəkisi

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi gəlirlər	11403,0	15700,7	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7	22508,9	24398,4	26077,9
Vergi gəlirləri	5266,8	6395,3	6975	7654,2	8370,2	8791,3	9031	9356,2	10587,3	11755	11151,4
Sair daxilolmalar	6136,2	9305,4	10306,5	11842,1	10030,4	8706,7	8474,7	7160,5	11921,6	12643,4	14926,5
Vergi gəlirlərinin ümumi büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi (%-lə)	46,19	40,73	40,36	39,26	45,49	50,24	51,59	56,65	47,04	48,18	42,76

Mənbə: https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do#994_020.

Şəkil 2-dən görüldüyü kimi, illər üzrə büdcə gəlirlərində vergi daxilolmalarının həcmi stabil olmamışdır. 2010-cu ildə vergi gəlirləri 5266,8 mln. manat təşkil edərək büdcə gəlirlərinin 46%-ni, 2015-ci ildə vergi gəlirləri 8791,3 mln. manat təşkil edərək büdcə gəlirlərinin 50%-ni, 2019-cu ildə vergi gəlirləri 11755 mln.manat təşkil edərək büdcə gəlirlərinin 48%-ni, 2020-ci ildə vergi gəlirləri 11151,4 mln.manat təşkil edərək büdcə gəlirlərinin 42%-ni təşkil etmişdir. Vergi gəlirlərinin ümumi büdcə gəlirlərində xüsusi məkisi 2010-cu ildən 2013-cü ilə qədər düşmüş, 2015-ci ildən 2017-ci ilə qədər artım müşahidə edilmiş, 2017-ci ildən sonrakı dövrdə yenidən azalma qeydə alınmışdır.

“Dövlət büdcəsi haqqında” qanuna əsasən, 2022-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri 26 816 000,0 min manat, xərcləri 29 879 000,0 min manat (o cümlədən mərkəzləşdirilmiş gəlirlər 25 868 444,0 min manat, yerli gəlirlər 5908,0 min manat, mərkəzi gəlirlər 5908,2 min manat, yerli gəlirlər 5908,2 min manat) müəyyən edilib. manat). Vergilərin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi aşağıdakı kimi müəyyən edilir.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri gəlir mənbələri üzrə şəkildəki məbləğlərdə təmin edilir.

Şəkildən görüldüyü kimi, birbaşa vergilərin büdcə gəlirlərində payı olduqca aşağı düşmüşdür, əksinə dolaylı vergilər üzrə daxilolmalar artan temp sərgiləyir və təkcə ƏDV hazırda 19% büdcə gəlirlərini təşkil etməklə büdcəyə daxil olmalar

içerisində üstünlüyə malikdir.

Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il üçün dövlət büdcəsinin proqnoz vergi gəlirləri

Sıra	Vergi gəlirləri	Məbləğ (min. manatla)
Cəmi vergi gəlirləri		14551115
1	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1485000
2	Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2670000
3	Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	46000
4	Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	236045
5	Əlavə dəyər vergisi	8188700
6	Sadələşdirilmiş vergi	200000
7	Aksizlər	1426847
8	Yol vergisi	156500
9	Mədən vergisi	142023

Mənbə: https://static.president.az/upload/Files/2021/12/23/95ykyk5n4_QANUN_BUDCE.pdf
Beləliklə, dolayı vergilərin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında yerini qiymətləndirərək qeyd etmək mümkündür ki, dolayı-vergi mədaxilləri büdcədəki mənfəətdə dominantlıq təşkil edir, həmçinin vergi daxilolmalarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Vergilər ÜDM-nin formalaşmasında mühüm rol oynayan kateqoriyalardan biridir.

Aşağıdakı cədvəldə müxtəlif illər üzrə ÜDM-də vergi daxilolmalarının xüsusi şəxsi verilmişdir.

Şəkil 4. ÜDM-də vergilərin xüsusi çəkisi

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
ÜDM	41574,7	52082	53995	57126,7	58726,25	59372,24	70064,96	70135,1	79924,86	81681	72432,2
Vergi gəlirləri	5266,8	6395,3	6975	7654,2	8370,2	8791,3	9031	9356,2	10587,3	11755	11151,4
Xüsusi çəki (%-lə)	12,67	12,28	12,92	13,40	14,25	14,81	12,89	13,34	13,25	14,39	15,40

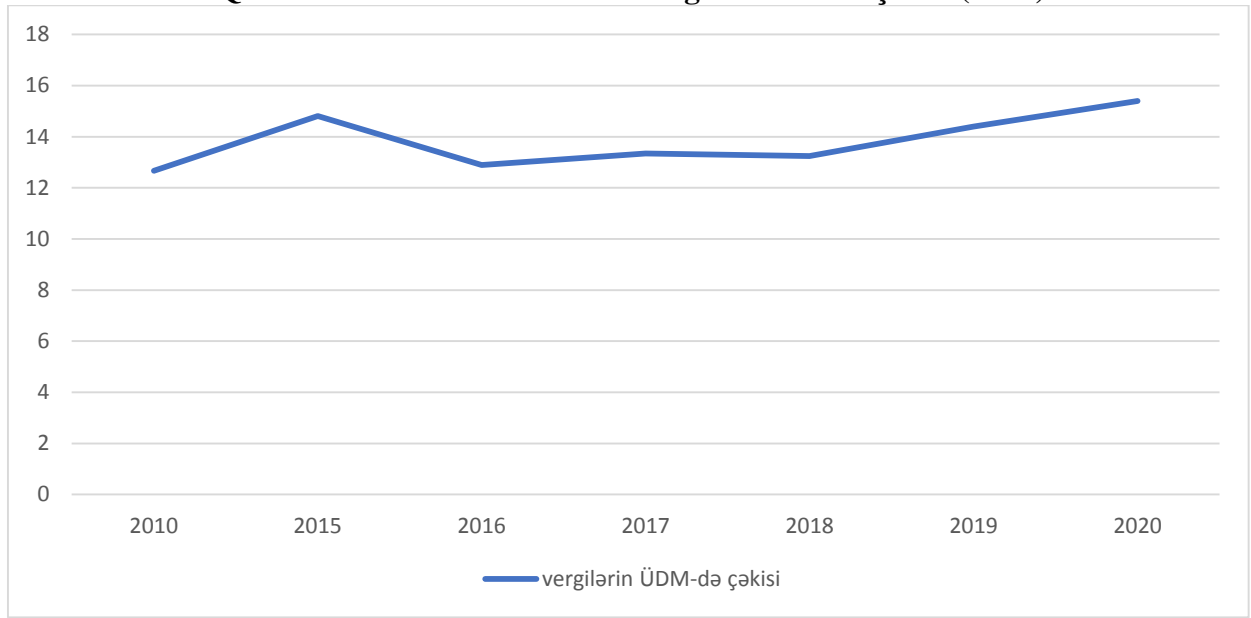
Mənbə: https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do#994_010

Cədvəl 4-dən görünür ki, 2020-ci ilə qədər ÜDM-un dinamikasında artım müşahidə olunmuşdur. Covid-19 virusunun global iqtisadiyyata vurduğu zərər Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında, o cümlədən ÜDM-un miqdarında özünü göstərmişdir. Belə ki, 2020-ci ildə ÜDM-un miqdarındakı 2015-2019-cu illər üzrə artım tendesiyası azalma ilə əvəz olunmuşdur.

Cədvəldən məlum olur ki, ÜDM-nin tərkibində vergilərin xüsusi çəkisi böyük

əhəmiyyət kəsb edir. 2015-ci ilə qədər ÜDM-nin tərkibində vergilərin xüsusi çəkisi 14,8%-ə qədər artmış, 2015-ci ildə neft qiymətlərinin düşməsi fonunda 2016-cı ildə azalaraq 12,9%-ə qədər düşmüşdür. 2016-cı ildən sonra cüzi artımla 2020-ci ildə 15,4%-ə çatmışdır. Bu statistikadan istifadə edərək ÜDM-in vergi daxilolmalarında asılılığına nəzər yetirdikdə, illər üzrə elastiklik aşağıdakı qrafikdəki kimi olur.

Qrafik 1. ÜDM-nin tərkibində vergilərin xüsusi çəkisi (%-lə)

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/.

Adətən dövlət prosesə təsir göstərmək üçün bir sıra üsullardan istifadə edir və bu, vergi islahatları vasitəsilə həyata keçirilir. İstənilən vergi növündə güzəşt və güzəştlərin tətbiqi tənzimləmə və ya həvəsləndirmə prosesinə birbaşa təsir göstərir. Son illər Vergi Məcəlləsinə edilən əsas dəyişikliklər əsasən vergi ödəyicilərinin yükünün yüngülləşdirilməsinə yönəlib ki, bu da öz növbəsində cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına həm mənfi, həm müsbət təsir edir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan vergi taktikası vergi strukturunun həm normativ, həm də hüquqi təməlinin təkmilləşdirilməsinə, vergi sivilizasiyasının formalaşdırılmasına, müasirləşdirilmiş istehsalat və mülkiyyət sisteminə əsaslanan sabit iqtisadi artıma şəraitin yaradılmasına, vergi ödəyiciləri üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəlmişdir, həmçinin vergi ödəyənlərin haqqlarının daha böyük dərəcədə müdafiəsi, səviyyəsinin aşağı salınması, ölkənin vergi xidməti çalışanlarının işinə görə mühüm vəziyyətin təmin olunması, onların sosial mühafizəsinin təşkil olunması, vergi ödəyiciləri üçün sadə və rahat vergi sisteminin

yaradılması, sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətinin təsdiqi, praktiki rahatlıq və minimum inzibati xərclərin cəlb edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması prinsiplərinə əsaslanır.

2.3. Azərbaycan Respublikasında vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması

Dövlət büdcəsi mənfəətlərinin proqnozu büdcə fəaliyyətinin əsas quruluşunu təşkil edir və fiskal siyasətin formalaşmasında, həmçinin dəyərləndirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə büdcəsinin gəlirlərinin fərziyyələri həm iqtisadi, həm də sosial tərəqqinin makro iqtisadi proqnozlara, iqtisadi sferanın müxtəlif sferalarının indekslərinin dəyərləndirilməsinə əsaslanan səmərəli ortamüddətli proqnozlaşdırmanın əsasını təşkil edir. Formal və şəffaf proqnozlaşdırma proseslərinə malik olmaq gəlirlərin toplanması və administrasiyanın hesabatlılığı prosesinin açarıdır. Dövlət gəlirləri proqnozunun istənilən xarakteristikalarına formallıq, həm təşkilati sadəlik, həm də şəffaflıq daxildir. Çox az ölkədə proqnozlaşdırma prosesini büdcə fəaliyyətinin tərkibi olaraq göstərilən formal təlimatlar mövcuddur.

2012-ci ildə “Dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi metodikası” təsdiq edilmişdir. Metodologiya büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılması, habelə Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət büdcəsinin mədaxil orqanları ilə birlikdə daxilolmaların təhlili, təxmin edilən gəlirlərin toplanması və vergi siyasətində dəyişikliklərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən üsulları göstərir. Vergi mədaxillərinin həqiqi böyüməsi, inflyasiyası, vergi taktikası, həmçinin vergi yığıcı kimi müxtəlif mənbələrdən məlumatların əldə edilməsi Xəzinədarlığa vergi sisteminin effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Qeyd etmək vacibdir ki, xam neft qiymətlərindəki dəyişikliklərə həssaslığın əsas vergilərə təsirini hesablamaq üçün istifadə olunan etolon verilmişdir. Dövlətin iqtisadiyyatı emal edilməmiş neftin dəyərindəki dəyişiklərə çox ehtiyatlı yanaşdığından, bu neftin dəyərindəki dəyişiklik korporativ vergilərlə birgə istifadə vergilərinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Birincisi, gəlirin proqnozlaşdırılması prosesinə rəsmiləşdirilmiş model və

daim yenilənə bilən verilənlər bazası daxildir. İkinci olaraq, proqnoz etolonu mürəkkəb olmamalıdır. Üçüncü olaraq, proqnoz aydın, qərəzsiz və dəqiq olmalıdır.

Müxtəlif ölkələrin maliyyə orqanları tərəfindən vergi daxilolmalarının hesablanması və proqnozlaşdırılmasında alternativ model və üsullardan istifadə olunur. Məlumatların mövcudluğundan və məlumatların təhlilində təcrübədən asılı olaraq, vergiləri proqnozlaşdırmaq üçün bir sıra modellərdən istifadə etmək olar.

Mənfəətin proqnozu prosesində ekono-metrik proqnoz, həmçinin reqressiyanın analizi, zaman silsiləsinin analizi, təmayül analizi metodları tətbiq edilməklə növbəti daxilolmaları dəyərləndirmək olar (Rzayev Z.H., Bakı 2011, s. 97). Zaman silsiləli mənfəətin proqnozu nümunəsi yalnız etalonlaşdırılan vergi mədaxillərinə görə tarixi informasiyaların mövcudluğunu zəruri hesab edir. Başqa cəhətdən, mikro-simulyasiyada fiziki şəxslərdə mənfəət vergisinin, yaxud da hüquqi fərdlərin gəlir vergisini hər hansı sinif sahibkarlıq qruplarına aid informasiyaların mövcudluğunu zəruri hesab edir. Bu etalondakı mühüm olan dövlətin büdcə qazanclarının proqnozu məqsədilə hər etalona daha ətraflı diqqət yetirilməsinin vacibliyidir. Uyğun metodologiyaya müvafiq şəkildə ölkə ərazisində daha çox tətbiq edilən etalonları göstərmək mümkündür:

- 1) Ekonometrik (zaman silsiləsində, həmçinin quruluş etolonları ilə birgə mənfəətin proqnozu);
- 2) Kalkulyasiya;
- 3) Fiziki şəxslərdəki gəlir vergilərinə əsasən;
- 4) Hüquqi şəxslərdəki mənfəət vergilərinə əsasən;
- 5) Dolayı vergilərə əsasən (ƏDV-lər, həmçinin aksizlər);
- 6) Kalkulyasiya edilmiş Ümumiləşdirilmiş Balans Modeli (CGE modeli).

Qeyd olunduğu kimi, əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr (təxminən 80%) infilyasiyanın, həmçinin iqtisadi böyümə göstəricisi ilə böyüyən vergi təməlinin proqnozlarında istifadə olunan təsirli vergi həddinə müvafiq olaraq qazancların kalkulyasiyasına əsasən bir sıra üsulları tətbiq edirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə ekono-metrik nümunələr böyüyən mikro-simulyasiya, həmçinin CGE etalonlarına əsasən yaradılır (Особенности планирования и прогнозирования налогов в развитых странах//

http://www.icss.ac.ru/userfiles/file/macro_mini.pdf). Hazırda Maliyyə Nazirliyi də dövlət büdcəsi gəlirlərinin proqnozu məqsədilə ETR-i, həmçinin ekono-metrik nümunələrini tətbiq edir. ETR nümunələri bir sıra vergilərdə, o cümlədən, ekono-metrik nümunələrin silsiləsi nöqteyi-nəzərindən yoxlanılması məqsədilə tətbiq edilir. Dövlətin büdcə qazanclarının proqnozuna əsasən etolonların təsvirindən öncə yuxarıda adları çəkilən daha çox tətbiq tapan etolon və nümunələr təqdim olunur.

Dövlətin büdcə qazanclarının proqnozunda ekono-metrik etolonlar proqnoz nümunəsinin indekslərinin kalkulyasiyası məqsədilə tətbiq edilir. Vergi mədaxillərinin ekono-metrik proqnoz etolonları qazanc bazasına (misal olaraq, iqtisadi artma, məhsullar və ya xidmətlərə əsasən tələb-təklif, torpaq sahələri və digərləri) effekt edən iqtisadi informasiyalara dayanır. Həm də bu ekono-metrik proqnoz nümunələrində hər hansı mənfəət rezervlərinə təsir edən iqtisadi informasiyalar tətbiq edilir. Bu nümunələr hüquqi şəxslərdəki gəlir vergiləri, fiziki şəxslərdəki qazanc vergisi, əmlak vergiləri, sadə formaya gətirilən vergilərinə əsasən mənfəətlərin proqnozunda tətbiq olunur. Ekono-metrik proqnoza əsasən nümunələrin xassələri aşağıda, 5-ci şəkildə göstərilmişdir.

Şəkil 5. Ekonometrik proqnozlaşdırma

Ehtimallar	Üstünlüklər	Məhdudiyyətlər
Təhlilə bütün müvafiq sərbəst iqtisadi dəyişənlər daxildir; Sərbəst dəyişənlər (və onların əsasını təşkil edən ehtimallar) proqnozlaşdırılan gəlir mənbəyi ilə birbaşa əlaqəlidir.	Dəyişənlərin təhlili proqnozlaşmada ehtimalların təsirini qiymətləndirmək imkanı verir; İqtisadi fəaliyyətin gəlir mənbələrinə necə təsir göstərməsinə dair məlumatları tənzimləyir; Proqnozlaşmada hər bir mühüm faktoru müəyyən etməyi və onun gəlir mənbəyinə olan münasibətini qiymətləndirməyi tələb edir.	Proqnozlar düzgün ehtimalların istifadəsindən asılıdır; Daha statistik və iqtisadi stabilliyin olmasını tələb edir; İqtisadi və gəlir barədə ətraflı məlumatların olmasını tələb edir; Proqnozlaşmada iqtisadi dəyişikliklərin baş verdiyi təqdirdə dəyişənlər arasında münasibətləri davamlı tərzdə qiymətləndirməyi tələb edir.

Mənbə: Л. В. Попова, Н. Г. Варакса, М. В. Васильева. 2007: с. 264

Zaman silsiləli proqnozun köməyi ilə tarixi olaraq xronologiyada verilən informasiyalara əsasən (misal olaraq, aylar, günlər, həftələr, rüblər) hər hansı mənfəət bazasına görə proqnozlar kalkulyasiya edilir. Zaman silsiləli proqnozda zaman, həmçinin fəslə ehtimallar da diqqət çəkilir. Bu göstəricilərlə nəticələnən faktorları kiçiltmək məqsədilə çox sayda üsullar mövcuddur, amma istifadə olunan üsul tarixi informasiyaların tərkibinə görə təyin olunur.

Regressiya modeli. Ekono-metrik etolonun daha çox tətbiq tapan forması

reqresiya analizi sonrakı, həmçinin növbəti üç ilə görə mədaxillərin proqnozunda sərbəst, həmçinin asılı indekslər və əmsallar arasındakı münasibətlərdən daha çox tətbiq edir. Tərkib nümunələr qazancları təyin edən istisadi göstəricilər arasındakı münasibətə müraciət edir. Tərkib nümunələri mənfəti təyin edən iqtisadi göstəricilər arasındakı əlaqələri nizamlayır. Verginin təyin olunması vergi mənbəyinə vergi həddinin istifadə olunması ilə kalkulyasiya edildiyindən iqtisadi faktorlar, həmçinin vergilər arasındakı tərkib əlaqələrinin yekunu olaraq reallaşdırılır. Tərkib modellərində tətbiq edilən iqtisadi dəyişən kəmiyyətlər vergi mənbəyini, yaxud da vergilər mənbəyini təyin edən iqtisadi faktorlardır. Etolun vergilər, həmçinin zəruri iqtisadi aqreqatların arasındakı təxmin edilən əlaqələri ehtimal edir. Tərkib ekono-metrik nümunələrlə kalkulyasiyalar “stabil” yaxud da “dinamiki” aparıla bilər. Dinamik kalkulyasiyalar vergi ödəyənlərin münasibəti, məşğulluqla birgə investisiyaya və digərlərinə efektinə diqqət edir. Mühüm iqtisadi dəyişən kəmiyyətlərdə yekun dəyişiklik vergilərdəki hərəkətililiyin effektini öncədən deyə bilmək məqsədilə yenidən mənfəət etolonuna əlavə olunur.

Təmayül təhlili (trend metodu). Bu üsulda hər hansı qazanc bazasının yüksəlməsindəki hərəkətililik təyin olunur, yekunu isə tarixi tendensiyaya əsasən fərz edilir. Yüksəlmədəki hərəkətililiyi kalkulyasiya edərkən, zamandan zamana dəyişikliklər, yaxud da dəyişikliklərin orta qiyməti kalkulyasiya olunur. Dəyişikliyin həddi sonrakı illərdə hesablanan vergi mədaxillərinin proqnozunun təyini məqsədilə axırncı periodun faktiki qazancında istifadə edilir. Növbəti illərdə, dəyişikliyin həddi statistikasını öncəki illərdəki mənfəət proqnozlaşdırmasında istifadə edilir.

Səmərəli vergi dərəcələri. (ETR-lər) Efektiv vergi həddlərinin proqnozunda infilyasiyada, həmçinin vergi mənbəyində həqiqi artmasına diqqət edilir. Öncəki illərin vergi tutulmuş mənbəyi infilyasiyaya, həmçinin həqiqi artıma müvafiq dəyişənlər ilə birgə fərz olunan illərə əsasən yüksəldilir. Səmərəli vergi həddi öncəki illərin vergi mədaxillərinə müvafiq olaraq genişləndirilmiş vergi mənbəyində istifadə olunur.

Mikrosimulyasiya modelləri. Bu nümunələri sahibkarlıq formalarına əsasən hüquqi, həm də fiziki (mikro-level) informasiya baxışlarına əsasən analitik

kompüter nümunələridir. Bu nümunələr vergilərin qanunvericiliyində dəyişən kəmiyyətlərin hər hansı bir sahibkarlıq növünə görə ödəyənlərə yararlı olması, kimlərin az və yaxud da çox vergi ödəmələri ilə bağlı suallara cavab tapmaq məqsədini güdür. Bu etolonlar kiçik vergi mədaxilləri, həmçinin sorğu informasiyalarına dayanır. Bir sıra mikro-simulyasiya nümunələrində vergi mədaxillərinə aid indekslər tətbiq edilməklə birgə, cəmiyyətin mikrosəviyyəli sorğuları (siyahıya əlavə edilən informasiyaları, həmçinin istifadəçilərin mədaxilləri) əlavə olunur:

Mikrosimulyasiya etolonlarının üstünlükləri aşağıda qeyd olunmuşdur:

1. Etolonlar qazancların sinifi, böyük vergi ödəyənlərinin sinifi, həmçinin rayonlara əsasən kalkulyasiyaları dəstəkləyir;
2. Etolonlar vergidən yayınma kimi hadisələri qazanc forması, həmçinin mənfəət sinifinə əsasən mövcud sferaları təyin etmək üçün şərait yaradır;
3. Etolonlar vergi mənbələrinə əsasən hərtərəfli informasiya ilə təmin edir, yekun olaraq vergi qanunvericiliyində qərarlaşan dəyişən kəmiyyətləri etolonlara əlavə etmək müqayisə cəhətdən çətin olmur;
4. Etolonlar fərqli vergilər, xüsusi olaraq əlavə dəyər vergisi, hüquqi fərdlərin qazanc vergisi, həmçinin fiziki şəxslərin mənfəət vergisi ilə silsiləli münasibəti təşkil etməyi bacarır;
5. Maliyyədə analizi aparmaq məqsədilə şərait yaradır;
6. Mikro-iqtisadi proqnozu yaratmaq məqsədilə birölçülü, həmçinin çoxölçülü proqnoz nümunələrindən proqnozu mikrosimulyasiya etolonuna əlavə etməyi bacarır.

Başqa etolonlar səmərəli, həm də hərtərəfli proqnozlaşmanı təmin etsələr də, mikro-simulyasiya etolonları müntəzəm informasiyalar, layihələr, həmçinin informasiyalardan ərtaflı tətbiq edilməni mühüm hesab edir. Əlavə olaraq, böyük tərəqqi periodundan keçir, o cümlədən, il ərzində məlumat mənbəyinin yenilənməsi, həmçinin saxlanılmasını zəruri hesab edirlər. Bərabər periodda bu modellər vergilərin, həmçinin vergi bazasını formalaşdıran iqtisadi faktorların arasındakı tərkib əlaqəsinin analizinə şərait yaratmırlar.

Kalkulyasiya olunan Ümumiləşdirilmiş balans modelləri-CGE. İstifadə edilən balans etolonlarına, empirik-iqtisadi analizin normativ vasitəsi olmaqla demək olar ki, kalkulyasiya olunan ümumiləşdirilmiş balans modelləri-CGE deyilir. Texnologiyadakı tərəqqi, həm də kompüterin tətbiqi ilə ümumiləşdirilmiş balans modellərinə tətbiqlə birgə dünyada daha çox müraciət olunur.

Kalkulyasiya edilmiş ümumiləşdirilmiş balans modelləri inkişaf etmiş, həmçinin inkişafda olan ölkələrdə iqtisadi taktikanın analizi məqsədilə iyirmi beş ildən çox olmaqla ətraflı olaraq tətbiq edilməkdədir. SAM- Sosial Mühasibatlıq Matrisi informasiyaları da əlavə olmaqla metodologiya kalkulyasiya metodları, həm də informasiyanın alınması təhlil aparən şəxslər üçün vergidə, ticarətdə, ekoloji problemlər də daxil olmaqla şəhər və rayon səviyyəsində, o cümlədən makro-leveldə imkanlı iqtisadi taktikanın efektini təhlil etmək məqsədilə CGE-nin etolonlarının tətbiqinə şərait yaradır. Bu etolon fərqli təşkilatlara (qurumlar, ev təsərrüfatları və başqaları), həmçinin iqtisadiyyatın sənaye sferalarına tərkib, dəyər dəyişmələri, o cümlədən, mədaxillərin böyüməsi də əlavə olmaqla böyük periodlu effektlərlə nəticələnir. CGE-nin etolonlaşdırılması, xüsusi olaraq vergilərin kalkulyasiyasında da əhəmiyyətlidir.

Etolonların bu forması vergilər taktikasının analizində də daha çox tətbiq edilir. Bu da iqtisadi sferaya əlaqəli asılı kəmiyyətlərin (ev təsərrüfatını, investorları, sənəyeni və s.göstərmək olar) bütöv tərkib kimi görünən analitik baxışdır. Bu etolona müxtəlif iqtisadi sferaların işinin dəqiq təyin edilməsi, sahələr, həmçinin iqtisadi agentliklər arasındakı birgə münasibətlər aiddir. Bərabərlik iqtisadi sferada yekun hesablaşmaya yönləndirən təklifin və tələbin qərarları mənasını verir.

CGE-nin etolonlarının əhəmiyyəti aşağıda qeyd olunmuşdur:

1. Stabil makro-iqtisadi bazaya sahib olmaqla, balansdakı iqtisadi metodların optimallaşdırma hərəkətini müəyyənləşdirir. Bu etolon iqtisadi sferada dəyişən kəmiyyətlərin analizinə, həmçinin bölüşdürmə effektlerinin baxılmasına şərait yaradır.
2. Etolonda daxili silsiləni yaradır, bir çox yekun proseslərin, həmçinin reaksiya effektlərinin dəyərləndirilməsində səmərəlidir.

3. CGE-nin etolonunda üsullara nəzərən dəqiq dəyərləndirmə, yəni, vergilər və büdcə taktikasındakı dəyişmələrə əsasən böyümələrin, yaxud da zərərlərin kalkulyasiyasına şərait yaradır.

CGE-nin etolonlarının səmərəsi, etolonların iqtisadi sferadaq istifadəsi hər kəs tərəfindən məqbul sayılmış optimal, həmçinin seçmə prinsiplərini də tətbiqlə tam iqtisadi faktorlarda dəyişmələri zəruri hesab edir. BU etolon dəyişmələrin sistem formasında bütünləşməsinə, həmçinin dəyişən faktorların balansdakı işinə təsirini təyin etməyə şərait yaradır. Buna misal olaraq, vergilərin hesabatlarını qeyd etmək mümkündür. Hesabatda xətalara təyin etmək olar. Dəyişikliklər, həmçinin xətalarda qeyri-müəyyən formada aralarında münasibət yaranır ki, CGE-nin etolonu bu effektləri təhrif etməyə yardım göstərir.

Əlavə olaraq, CGE-nin etolonları mürəkkəb xarakter daşıyır, saxlanması məqsədilə texniki qabiliyyət zəruri hesab olunur. BU etolon funksional halda təyin edilən göstəricilərdən həm asılı olur, həm də informasiyaların silsiləliyi ilə bağlı çətinliklər yaratmağa malikdir. CGE-nin etolonları aşağıda qeyd olunan limitlərə sahibdir:

1. Etolonun empirik düzgünləşməsinin qeyri-mövcudluğu odur ki, göstəricilərin qiymətlərinin vacibliyi yoxlama məqsədilə hər hansı bir üsul yoxdur. Digər tərəfdən, bu etolonun münasib olması başqa ekono-metrik etolonlardakı kimi, CGE etolonlarında test olunmur.
2. Yekunda bu etolonun xarakteri iqtisadi bərabərliyə dayanır; o balans halında olmayan münasibətlərə şərait yaratmır.

CGE-nin modellərində ümumiləşmiş indeks təkliflərində stabil olması ehtimal olunur. CGE-nin “Dinamik” etolonlarında indekslər böyümə nümunəsinin dinamikliyində dəyişilir. Misal olaraq, bir sıra vergi həcmi müəyyən periodda ödənilir, həmçinin vergi öhdəlikləri onun hansı zamanda, həmçinin mülkiyyət formasına əsasən ödəyənlərin öhdəsində olmaqla əlaqəlidir. İkinci olaraq, vergilərin həcmi necə paylanmasını təyin edən ödəyənlərin vergi ödəmələri də müəyyən periodlarla təkmilləşir. Bununla da, vergi məsuliyyətinin formalaşmasının proqnozu orta-müddətli periodda dəyişmələrin dəyərləndirilməsini zəruri hesab edir. Maliyyə

göstəricilərinin planlaşdırılmasında Vergi daxilolmalarının proqnozlandırılması üçün aşağıdakı trend modelindən istifadə edək.

$$y = a + bt \quad (1)$$

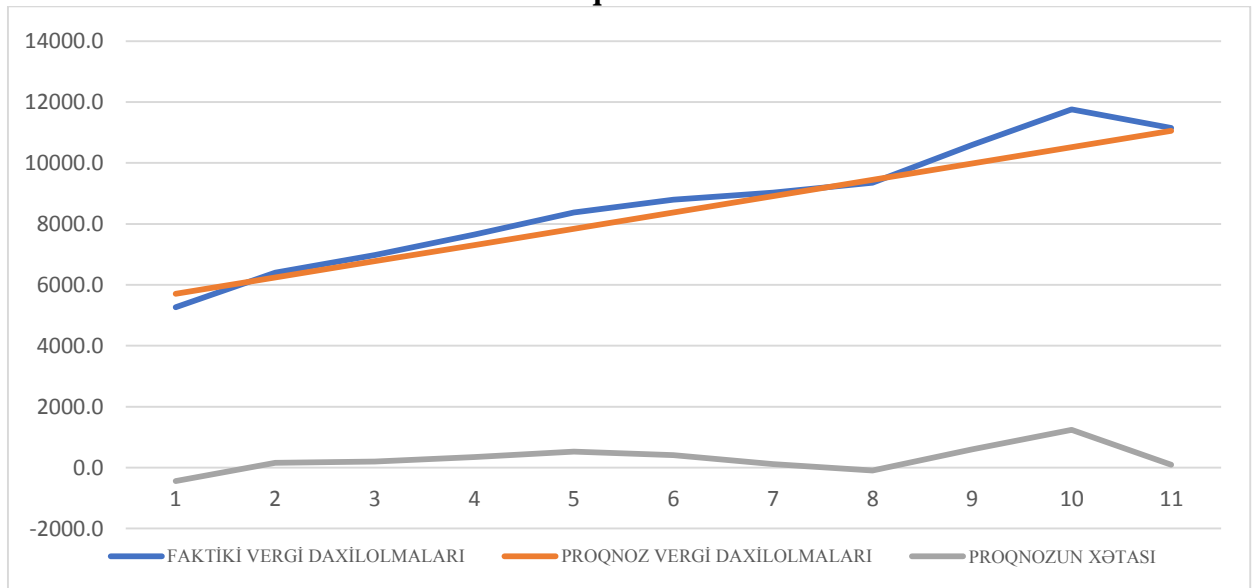
Burada t - illər, y - vergi daxilolmalarının miqdarını göstərir. a və b isə trend metodunun əmsallarıdır. Ən kiçik kvadratlar metodundan istifadə edərək a və b əmsallarını tapmışıq, burada $a = 5685,06$, $b = 588,46$ bərabərdir.

İndi isə 2021, 2022, 2023 və 2024-cü illər üzrə vergidaxilolmalarının proqnozunu verək.

$$y_{2021} = 11587,8; y_{2022} = 12122,76; y_{2023} = 12657,73; y_{2024} = 13192,69$$

Xəta illər üzrə faktiki göstəricilərlə proqnoz göstəricilər arasında olan fərq bərabərdir. Proqnozlaşdırmanın xətası 3,3% təşkil etmişdir.

Qrafik 2. İllər üzrə Trend üsulu ilə pronoz vergi daxilolmaları və proqnozun xətasının qrafiki

Mənbə: Aparılmış hesablamalar nəticəsində müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

III FƏSİL. VERGİ DAXİLOLMALARININ PROQNOZLAŞDIRILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Müasir şəraitdə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının metodoloji saslarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

İqtisadi inkişafın indiki mərhələsində büdcə sisteminin bütün səviyyələrində gəlir bazasının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması və onların tarazlığına nail olunması problemi aktualdır. Bu dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətindən asılı olmayaraq, bütün səviyyələrdə büdcələrin gəlir bazasının artırılması, sosial-iqtisadi proqramların maliyyələşdirilməsinin vaxtında və tam təmin edilməsi problemini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, vergi siyasətinin səmərəliliyi fiskal əhəmiyyətlə yanaşı, cəmiyyətin sosial sabitləşməsinin ən mühüm amili, iqtisadiyyatın və investisiya proseslərinin strukturunun yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi aləti, iqtisadi münasibətlərin nizam-intizamla tənzimlənməsi üçün rıçaqdır. Öz növbəsində vergi orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi əsasən onların işinin yekun nəticələri ilə qiymətləndirilir. Müvafiq olaraq, vergi daxilolmalarının həcmnin artırılması və onların sabitliyinin təmin edilməsi əsasən vergilərin proqnozlaşdırılmasından və planlaşdırılmasından asılıdır. Müasir elm vergi proqnozlaşdırılmasını vergi potensialının və büdcə sistemində vergi və ödənişlərin daxilolmalarının qiymətləndirilməsi kimi müəyyən edir. O, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozu əsasında həyata keçirilir (Красницкий В.А. 2004. с. 27). Vergilərin proqnozlaşdırılması təkcə vergi və ödənişlərin büdcə sistemində daxil olan gəlirlərini deyil, həm də qanunvericiliyin transformasiyasının nəticələrini qiymətləndirmək, gəlir çatışmazlığının həcmnin dinamikasını təhlil etmək, vergilər və ödənişlər üzrə borcları qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (Попков С.Ю. 2012: С. 372).

Büdcənin mədaxil hissəsinin tam icrası zərurəti büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılması prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi tələbinə xüsusi əhəmiyyət verir. Büdcəyə daxilolmaların proqnozunun obyektiv tərtibi dövlət orqanlarına dövlət xərclərini təmin etmək üçün onların sərəncamında olan maliyyə

resurslarının həcmi dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Bütçə haqqında qanunla təsdiq edilmiş gəlirlərin planlaşdırılmış səviyyəsinə nail olunmaması ya öhdəliklərin maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitin çatışmazlığına gətirib çıxardır, ya da “artıq” vəsaitlər şəkildə planlaşdırılmalı işlərdən kənarında istifadəsiz qalır. Beləliklə, “müsbət” nəticənin - bütçəyə daxilolmaların yığılması planının artıqlaması ilə baş verməsi də dövlət təsisatı üçün mənfi nəticələrə səbəb olur.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması prosesi bütçəyə daxil olacaq gəlirlərin məbləğinin mexaniki şəkildə müəyyən edilməsi deyil. Bu, ölkə iqtisadiyyatında mövcud ehtiyatların müəyyən edilməsi, yaxın gələcək üçün milli və sahəvi problemlərin həlli prosesidir. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması regionlarda, ölkədə və bütövlükdə dünyada baş verən sosial-iqtisadi proseslərin, geosiyasi vəziyyətin və dünya bazarının konyunkturasının dəyişməsinin, onların inkişaf perspektivlərinin və meyillərinin ciddi təhlilini tələb edir. Bütçə sisteminin əsas gəlir mənbəyi kimi vergi proqnozlaşdırılmasının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə hazırda iqtisadi ədəbiyyatda çox diqqət yetirilir. Eyni zamanda, dövlət və bələdiyyə əmlakının idarə edilməsindən və istifadəsindən əldə olunan gəlirlər həcmcə vergi daxilolmalarından xeyli az olsa da, bütçələrin gəlir hissəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı, həm də hüquqi şəxsin təsərrüfat subyekti kimi onun səmərəliliyini xarakterizə edən fəaliyyətin nəticəsidir. Qeyri-vergi daxilolmalarının məbləğlərinin onların planlaşdırılmış dəyərindən faktiki olaraq kənara çıxması belə halın baş vermə səbəblərini öyrənməyi tələb edir (məsələn, proqnozlaşdırma üzrə informasiya bazasının etibarsızlığı; proqnozlaşdırmada istifadə olunan metodların və alqoritmlərin düzgün olmaması; publik hüquqi şəxsin aktivlərinin idarə edilməsinin keyfiyyətinin aşağı salınması və s.). Nəticədə, qeyri-vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında etibarsızlıq yaradan səbəblərin aradan qaldırılması ilə bağlı qərarlar qəbul edilməli və hüquqi şəxsin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməlidir.

Bu baxımdan, həm vergi, həm də qeyri-vergi bütçə gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin obyektivliyini artırmaq üçün proqnozun yerinə yetirilməsini hər bir gəlir növü kontekstində təhlil etmək

lazımdır. Bundan əlavə, gəlir mənbəyinin həcmi nəzərə almaq və proqnozlaşdırmanın keyfiyyətini qiymətləndirərkən büdcə üçün əhəmiyyətli olan gəlir mənbələrinin proqnozlaşdırılmasının düzgünlüyünün təhlilinə diqqət yetirmək lazımdır.

Proqnozun keyfiyyətinin statistik metodlar əsasında təhlili də proqnozlaşdırmada mənfi tendensiyaların aşkar edilməsinə kömək edir. Proqnozların etibarlılığını və düzgünlüyünü artırmaq üçün gəlirin dinamikasına təsir edən halları müəyyən etməklə, hər bir gəlir mənbəyi növü üçün amillər təhlilindən istifadə edilməlidir. Proqnozun keyfiyyətinin aşağı düşməsinin səbəbləri həm proqnozlaşdırılması çətin olan amillərin (məsələn, ölkə və dünya iqtisadiyyatında geosiyasi səbəblərdən yaranan böhranların yaranması) həm də, subyektiv amillərin (məsələn, proqnoz üçün əsas kimi digər şəxslər tərəfindən təqdim edilən məlumatların qeyri-dəqiqliyi və ya proqnozlaşdırma düsturunun və ya alqoritminin düzgün olmaması) təsiri ola bilər. Büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün perspektivli istiqamət büdcə gəlirlərinin idarə edilməsində strateji idarəetmədə istifadə olunan təhlil metodlarından, habelə büdcə risklərinin idarə edilməsində situasiya metodlarından istifadədir.

Büdcənin proqnozlaşdırılması prosesinə xas olan risklərin müəyyən edilməsi və onların səmərəli idarə edilməsi hazırda dövlət idarəetmə sisteminin inkişafının prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilir. Nəticədə büdcə gəlirlərinin riskə əsaslanan yanaşma əsasında proqnozlaşdırılması büdcə gəlirlərinin əldə edilməsi gözlənilən məbləğlərinin hesablanması keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək edəcək. Proqnozlaşdırmanın keyfiyyətinə təsir edən amillərin vaxtında müəyyən edilməsi və onların səmərəli idarə edilməsi ölkənin maliyyə idarəetmə sisteminin inkişafının prioritet istiqamətlərindəndir.

Büdcə göstəricilərinin proqnozu hazırlanarkən proqnozlaşdırma üsulu, proqnozun tərüatlılıq səviyyəsi, onun müddəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Proqnoz metodu gələcəkdə hadisələrin inkişafı üçün dəqiq, vaxtında və başa düşülən ssenari verməlidir ki, bu da qərarların qəbulunda səmərəli istifadə oluna bilər.

Vergi daxilolmalarının səviyyəsi və ərazi subyektlərinin vergi potensialı

regionlarda iqtisadi artımın imkanlarına və keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də bütün səviyyələrdə büdcələrin formalaşdırılması iqtisadi reallıqlara və obyektiv iqtisadi qanunlara əsaslanaraq büdcə gəlirlərinin elmi proqnozuna əsaslanmalıdır. İqtisadi artımla hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən fiskal siyasət arasındakı əlaqəni nəzərə alan bu cür proqnozlaşdırma büdcəni daha məqsədyönlü edə bilər.

Ərazi büdcələrinin gəlirlərini proqnozlaşdırmaq üçün statistik və ekonometrik modellərdən geniş istifadə olunur ki, onların daxilində vergi daxilolmalarının həcmi müxtəlif sosial-iqtisadi amillərin dəyərlərindən asılı olaraq nəzərə alınır. Belə modelləri qurmaq üçün müxtəlif riyazi vasitələrdən (korrelyasiya və reqressiya təhlili, faktor təhlili üsulları) istifadə olunur.

Kapital indekslərinin planlaşmasında riyazi, həmçinin iqtisadi etolonun əhəmiyyəti odur ki, o, kapital indekslərilə onların təmininə imkan verən faktorlarla kəmiyyətə ifadəni almağa şərait yaradır. Bu əlaqə iqtisadi prosesin dəqiq riyazi təsviri olan iqtisadi, həmçinin riyazi etolonu ilə təyin edilir, yəni riyazi simvollar və üsullardan (tənlilər, bərabərsizliklər, tənlilər, qeyri-bərabərliklər) istifadə etməklə verilmiş iqtisadi hadisənin strukturunu və dəyişmə qanunauyğunluqlarını xarakterizə edən amillərin təsviri hazırlanır. Modelə yalnız əsas (müəyyənedici) amillər daxildir. Modellərin keyfiyyətinə nəzarət təcrübə ilə həyata keçirilir ki, bu da bir çox parametrləri olan mürəkkəb modellərin praktik istifadə üçün çox vaxt yararsız olduğunu göstərir. Reqressiya funksiyası formal olaraq dəyişənlər arasında uyğunluq yaradır, baxmayaraq ki, onlar səbəb əlaqəsində olmaya bilər. Bununla belə, elmi tədqiqatın vəzifəsi səbəb-nəticə asılılıqlarını müəyyən etməkdir. Korrelyasiya bilavasitə reqressiya anlayışı ilə bağlıdır və sözün geniş mənasında “obyektiv mövcud olan hadisələr və proseslər arasında əlaqə, mənasını verir. Reqressiya və korrelyasiya təhlili hadisələr arasında səbəb əlaqəsini qurmaq üçün istifadə olunur.

Mövcud proqnozlaşdırma üsullarının təhlili göstərdiyi kimi, iqtisadi və riyazi modelləşdirmə üsulu büdcə gəlirlərinin strukturunu və nisbətərini proqnozlaşdırmaq üçün praktiki baxımdan ən məqbuldur. Kəmiyyət göstəriciləri ilə

onların əsasında həyata keçirilən büdcənin icrası proqnozları arasında analitik asılılıqları müəyyən etmək üçün iqtisadi-riyazi modelləşdirmə metodlarından istifadə planlı və proqnoz xarakterli etibarlı məlumat əldə etməyə imkan verir. Riyazi modelləşdirmənin ən çox yayılmış üsulları korrelyasiya-reqressiya metodu, giriş-çıxış balansı modeli və optimallaşdırma modelləridir. Gəlir komponentinin ən etibarlı parametrləri xətti modeldən istifadə etməklə proqnozlaşdırılarkən əldə edilir (Глызин О.Л. 2004, с.65). Ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozu ilə bağlı etibarlı məlumatların mövcudluğu növbəti proqnoz dövrü üçün iqtisadi siyasətin konkret tədbirlərinin hazırlanması üçün hakimiyyət orqanlarına məlumat verir.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasına bu yanaşma ilə ardıcıl olaraq aşağıdakı vəzifələr həll olunur:

- məlumatların toplanmasının təmin edilməsi;
- ilkin məlumatın korrelyasiya təhlili;
- reqressiya tənliyinin (modelinin) və ya bir-biri ilə əlaqəli tənliklər sisteminin qurulması;
- qurulmuş modelin statistik təhlili və şərh.

Riyazi modelləşdirmə üsullarının üstünlükləri aşağıdakılardır:

- Vergi potensialının obyektiv xüsusiyyətlərinə əsaslanan planlaşdırılan dövrdə potensial gəlirlərin həcminin kəmiyyət qiymətləndirilməsinin əldə edilməsi. Bu qiymətləndirmə, kəmiyyət ekspert modellərindən istifadə etməklə əldə edilə biləndən fərqli olaraq, bu qiymətləndirmənin formalaşması üçün vacib olan statistik məlumatların, hesabatların və proqnoz məlumatlarının, gələcək bazanın tendensiyalarının istifadəsi ilə əlaqədar aşkar obyektiv xarakter daşıyır;
- müxtəlif variant hesablamalarının mümkünlüyü. Faktorların-argumentlərin dəyərini dəyişdirməklə vəziyyətin gələcək inkişafını proqnozlaşdırmaq olar;
- model büdcə və vergi siyasətinin inkişafı üçün məlumat verir. Nəticədə, xərclərə olan tələbatın makroiqtisadi baxımdan dəqiq və məqsəduyğun əlaqələndirilməsinin zəruriliyindən ibarət olan problemin qoyulması və həlli üçün metodoloji baza yaradılır.

3.2. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının dəqiqlik səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları

Vergi proqnozlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsində ən mühüm istiqamət real vergi potensialının qiymətləndirilməsi əsasında büdcələrin real gəlir hissəsinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsidir.

Büdcəyə daxilolmalara vergi vəsaitlərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə təsərrüfat subyektlərinin real vergi bazası və müvafiq vergi potensialı göstəriciləri əsasında yeni yanaşmanın işlənilib hazırlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təəssüflər olsun ki, vergi potensialı göstəricisi, vergi və ödənişlərin toplanması, habelə vergitutma bazasının hesablanması metodologiyası hələ də iqtisadi-statistik göstəricilər kimi qəbul edilmir. Bu göstəricilərin qeyri-müəyyən statusu fiskal prosesin effektivliyini azaldır, baxmayaraq ki, məsələn, orta yığım dərəcəsinin bir neçə faiz azalması əhəmiyyətli vergi çatışmazlığına səbəb olur. Məhz buna görə də vergi potensialının və vergi yığımının göstəriciləri, habelə vergilərin yığılmasına təsir edən amillər, onların qiymətləndirilməsi üsulları fiskal planlaşdırmanın və statistik uçotun tam hüquqlu alətləri hesab edilməlidir.

Mövcud vergi qanunvericiliyinə münasibətdə ödəmə qabiliyyəti onun maksimum səviyyəsi ilə müəyyən edilir, vergitutma sisteminin ən yaxşı variantını axtarmaq üçün isə onun optimal səviyyəsi ilə qiymətləndirilir. Müasir şəraitdə vergi ödəyicilərinin vergi potensialını düzgün hesablamaq üçün məlumatların etibarlılığını təmin etmək üçün vergi daxilolmalarının və vergi ödəyicilərinin hesablarına ödənilən vəsaitlərin, cərimələrin və ödənişlərin balanslaşdırılmış nəticəsini əks etdirən mövcud hesabat sxemini təkmilləşdirmək lazımdır. Əks halda bu, səfərbər edilmiş vergi və ödənişlərin məbləğləri üzrə göstəricilərin təhrif edilməsinə gətirib çıxarır və nəticədə vergi orqanlarının vergi ödənişlərinin yığılması sahəsində gördüyü işlər haqqında məlumatları təhrif edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi potensialının miqyasını proqnozlaşdırmaq üçün mükəmməl bir metodologiya yaratmaq prinsipə mümkün deyil, çünki hər hansı nisbətən uğurlu metodologiya bu potensialın gələcək qiymətləndirilməsini təxminən, az və ya çox ehtimalla verəcəkdir. Bu, regionun vergi potensialının

uzunmüddətli perspektiv üçün proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması metodlarının (göstəricilərinin) davamlı təkmilləşdirilməsi ehtiyacını zəruri edir. Hesablamaların mürəkkəbliyinə görə vergi potensialının planlaşdırılmış dəyəri proqnozlaşdırılan inflyasiya və iqtisadi artım templərinə uyğunlaşdırılan, habelə vergi yığım səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədləri nəzərə alınmaqla artıq müəyyən edilmiş məbləğə əsaslanır.

Vergi potensialını müəyyən edərkən təkcə sosial-iqtisadi göstəricilərin proqnoz qiymətlərinə deyil, həm də ödəyicilərin kontingentinə, bazar şəraitinə, qlobal səviyyədə iqtisadi və siyasi vəziyyətə əsaslanmaq lazımdır. Təcrübədə büdcəyə vergi daxilolmalarının qiymətləndirilməsi üçün proqnozlaşdırılan hesablamalarda çox vaxt vergi potensialının müəyyənləşdirilməsinə inteqrasiya olunmuş yanaşma tətbiq edilmir. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının etibarlılığını və düzgünlüyünü təmin etmək üçün vergi potensialını hesablayarkən aşağıdakı göstəricilərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur: vergi ödəyicilərinin və vergi benefisiarlarının strukturu, vergilər və ödənişlər üzrə borcların strukturu, vergi güzəştlərinin strukturu və məbləği, maliyyə axınlarının həcmi, vergilər və cərimələr üzrə ödəyicilərin hesablarına qaytarılan məbləğlər.

Hazırda vergi potensialının müəyyən edilməsi metodologiyası kifayət qədər mürəkkəbdir və mürəkkəb hesablamalar və düsturlardan istifadə etmək keyfiyyətə və dəqiqliyə mənfi təsir göstərir. Bir çox ölkələrdə vergi potensialının hesablanmasında vergi pasportlarının tətbiq edilməsi vergi planlaşdırmasının təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır, büdcələrarası axınlar sistemində şəffaflığa və müəyyənliyə imkan verir, vergilərin büdcəyə səfərbər edilməsinə, indikativ göstəricilərin müəyyənləşdirilməsinə daha əsaslı yanaşmaq imkanı verir. Eyni zamanda, müvafiq subyektin vergi pasportunun məlumatlarına ölkənin, regionun vergi potensialının dəyəri müəyyən edilərkən bir neçə il (3 il) üzrə nəzərə alınan göstəricilər (vergi bazası, vergi ayırmaları, vergi güzəştləri və artan və azalan əmsallar) daxil edilir.

Bundan əlavə, müsbət xarici təcrübəyə əsaslanaraq, həmçinin mikro səviyyədə iqtisadi subyektlər haqqında real məlumatlar əsasında vergi yükü, vergi

qanunvericiliyində dəyişikliklər nəticəsində büdcələrin vergi daxilolmaları haqqında fərziyyə formalaşdırmağa imkan verən vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılmasınının tərkib hissəsi kimi mikrosimulyasiya modellərindən istifadə edilməsi təklif olunur.

Mikrosimulyasiya modellərinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onlar vergilər, regionlar və bütün ölkə üzrə iqtisadiyyatın sektorları üzrə vergi daxilolmalarını proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilən hadisələr üçün bir neçə variant əldə etməyə imkan verir. Vergi yükünün dinamikasını müşahidə etmək imkanı vergi planlaşdırmasında iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində vergi daxilolmalarının dəyişmə dinamikasını nəzərə almağa imkan verir. Bu xüsusiyyət yanacaq-energetika kompleksi, metallurgiya, kənd təsərrüfatı və s. kimi sahələrdə vergi yükünün azaldılması və ya artırılması ilə bağlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir ki, bu da müəssisələrin gəlirliliyini artırmağa və əlavə investisiya cəlb etməyə imkan verir. Bir qayda olaraq, gözlənilməz halların təsiri ilə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılan həcmi vergilərin səfərbər edilməsində əldə edilmiş faktiki nəticələrdən fərqlənə bilər. Lakin bu fərqlər əhəmiyyətli və sistemativ olmamalıdır.

Vergi sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin göstəricilərindən biri də vergilərin yığılma səviyyəsi və büdcəyə daxilolmaların səfərbər edilməsi üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilmə dərəcəsidir. Problem bu planların nə dərəcədə obyektiv olmasındadır. Vergi proqnozlaşdırılmasınının vəzifəsinin mahiyyəti büdcə tapşırıqlarının və perspektivli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış keyfiyyət və kəmiyyət parametrlərini yaratmaq üçün mümkün vergi daxilolmalarının obyektiv qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Hazırda dünya təcrübəsində proqnozlar qurularkən mikrosimulyasiya, makroiqtisadi və ekstrapolyasiya modelləşdirməyə əsaslanan üsullardan istifadə olunur. Belə ki, mikrosimulyasiya modelləri fiziki şəxslərin müəyyən dövrə aid olan vergi bəyannamələrinin böyük seçimləri əsasında qurulur, onların məlumatları xüsusi müəyyən edilmiş çəki əmsallarından istifadə edilməklə, baxılan ərazidəki bütün vergi ödəyicilərinin davranışını və strukturunu əks etdirəcək şəkildə birləşdirilir. Bu modellər əsasında ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniyada vergi

daxilolmalarının proqnozlaşdırılması aparılır (Черныш Е. А. 1999: s. 34). Makroiqtisadi modellər vergi gəlirlərinin həcmnin (və ya vergitutma bazasının ölçüsünün) vergitutma bazasının ölçüsünü xarakterizə edən və ya vergi yığımının səviyyəsinə təsir edən makroiqtisadi göstəricilər olan izahedicilər dəyişənlər toplusundan asılılığını təxmin edir. Modellər adətən reqressiya təhlilindən istifadə etməklə qiymətləndirilir, daha sonra vergi qanunvericiliyində dəyişiklikləri əks etdirmək üçün proqnozlara düzəlişlər edilir. Proqnozlaşdırma prosesini tənzimləyən fundamental sənəd olaraq qəbul edilən qanunvericilik aktında (Büdcə Məcəlləsi) növbəti dövr üçün büdcə layihəsinin formalaşdırılmasının təfərrüatlı alqoritmi təqdim edilir və bu prosesdə müxtəlif dövlət qurumlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin qaydaları müəyyən olunur. Bu alqoritmə uyğun olaraq ərazi bölmələrinin məlumatları əsasında növbəti ilin büdcə layihəsi formalaşdırılır. Bununla yanaşı, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş “Dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi metodologiyası”da gəlirlərin proqnozlaşdırılması zamanı ekstrapolyasiya və modelləşdirmə üsullarından istifadə edilir. Modelləşdirmə üsulları öz növbəsində iki alt qrupa bölünür: ekonometrik və deterministik üsullar. Mütəxəssislərin fikrincə, praktikada proqnozlaşdırmada əsasən ekstrapolyasiya üsullarından və ekonometriyanın alt qrupundan olan zaman sıraları metodundan istifadə olunur. Ekstrapolyasiya modellərinə əvvəlki dövrlər üçün tədqiq olunan göstəricinin dəyərlərinin ilkin məlumat kimi istifadə edildiyi bütün iqtisadi və riyazi üsullar daxildir, yəni, proqnoz retrospektiv dövrdə bu göstəricinin dəyərlərinin dinamikasına əsaslanır. İqtisadi nəzəriyyənin səbəbləri ilə modelə başqa dəyişənlər də daxil edilməli olsa belə, seçim çox vaxt təkdəyişənli, mürəkkəb struktur modellərdən daha sadə, daha etibarlı və daha yaxşı izahedicilər gücə malik olan modelin xeyrinə edilir. Bundan əlavə, ənənəvi olaraq sosial-iqtisadi göstəricilərin, o cümlədən fiskal göstəricilərin proqnozlaşdırılması üçün eksponensial hamarlaşdırma, trend modelləri, avtoreqressiv hərəkətli ortalama modelləri kimi ekstrapolyasiya modellərindən istifadə olunur. Bununla belə, ekstrapolyasiya üsullarının istifadəsini məhdudlaşdıran əsas çatışmazlıq onların “muxtariyyəti”dir: proqnozlar müəyyən edilmiş tendensiyaların gələcəkdə dəyişməz qalacağı fərziyyəsinə əsaslanır və

sosial-iqtisadi inkişafın ssenari şərtlərini nəzərə almır. Eyni zamanda, bu üsullardan vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər və vergilərin yığılması nəzərə alınmaqla sonrakı düzəlişlər edilməklə vergi daxilolmalarının qısamüddətli proqnozlarının qurulması üçün istifadə oluna bilər (Попков С.Ю. 2012. С. 372). Öz növbəsində, vergilərin proqnozlaşdırılmasının səmərəliliyinə vergi qanunvericiliyinin sabitliyi böyük təsir göstərir ki, bu da fundamental vergi institutlarının və vergi ödənişi qaydalarının uzun müddət ərzində dəyişməzliyini nəzərdə tutur. Belə ki, ekspertlərin fikrincə, vergi qanunvericiliyində tez-tez dəyişikliklər vergi daxilolmalarının lazımı səviyyədə planlaşdırılmasına kömək etmir. Başlanğıcda vergi sistemində aparılan fundamental dəyişikliklər, bir qayda olaraq, nəinki büdcə sistemində vergi daxilolmalarını artırmır, həm də gəlir mənbələrində itkilərə səbəb olur. Bundan əlavə, yuxarıda deyilənlərdən belə çıxır ki, ölkənin vergi orqanlarında qısamüddətli proqnozlaşdırma, əsasən, praktiki olaraq həyata keçirilir, strateji proqnozlaşdırmaya lazımı diqqət yetirilmir. Bu kontekstdə vergi ödənişlərinin strateji planlaşdırılması orta müddətli (1 ildən 3 ilədək) və uzunmüddətli (3-5 il) üçün seçilmiş vergitutma konsepsiyasına uyğun olaraq gözlənilən vergi daxilolmalarının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Ortamüddətli dövr üçün vergi proqnozlarının hazırlanması vergi daxilolmalarının makroiqtisadi göstəricilərə uyğun hesablanmasını nəzərdə tutur: ÜDM-in artım templəri, iqtisadi potensial, gözlənilən inflyasiya prosesləri və s. mövcud vergi siyasətinin tendensiyalarının gələcəkdə də davam etməsi şərti ilə həyata keçiriləcək. Strateji vergi proqnozlaşdırılması zamanı vergi tənzimlənməsi və nəzarətinin taktika və strategiyasının optimallaşdırılması üçün əsaslar qoyulur. Eyni zamanda, uzunmüddətli vergi planlaşdırması prosesində, bir qayda olaraq, gəlirlərin vergi növləri üzrə qiymətləndirilməsi verilmir, lakin onların bütün dəsti nəzərə alınır. Strateji vergi proqnozlaşdırılması nəticəsində vergi sisteminin uzunmüddətli inkişafı konsepsiyası hazırlanır. Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, vergi proqnozlaşdırılması iqtisadiyyatın sahə və ərazi strukturunun inkişaf dinamikasına və səmərəliliyinə, müxtəlif sahələrdə vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə, maddi, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin təmin edilməsinə, əhalinin gəlir səviyyəsinə təsir göstərir.

Vergi siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi, xüsusən də fiskal funksiyanın səmərəliliyinin və vergilərin yığılma səviyyəsinin artırılması istiqamətində ölkənin vergi orqanlarında vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakılar təklif olunur: Birincisi, ortamüddətli dövr üçün (3-5 ildən) nəzərdə tutulan Vergi Siyasəti Konsepsiyası hazırlanması təklif edilir. Bu sənəddə vergi siyasətinin prioritet istiqamətləri öz əksini tapmalıdır ki, bu da həm dövlət orqanlarına, həm də sahibkarlıq subyektlərinə bu dövr üçün öz fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verəcək. Həmçinin, Konsepsiya müəyyən dərəcədə vergi qanunvericiliyinə dəyişiklik və əlavələrin edilməsi tezliyinin azaldılmasına xidmət edəcəkdir. İkincisi, mikrosimulyasiya və makroiqtisadi modelləşdirmənin elmi əsaslı üsullarından istifadə etməklə, vergi daxilolmalarının strateji proqnozlaşdırılmasının tətbiqinə başlamaq tövsiyə olunur. Qeyd edək ki, bu tədbir bütün maraqlı dövlət strukturları ilə əməkdaşlıq şəraitində təşkil edilməlidir, yəni, vergi daxilolmalarına təsir edən amillərin bir dövlət strukturu tərəfindən idarə olunmaması səbəbindən ölkədə iqtisadi prosesləri tənzimləmək səlahiyyətinə malikdir. Üçüncüsü, vergi ödəmələrinin faktiki daxilolmalarının büdcə sistemində və proqnoz hesablamalarına uyğunlaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir ki, bu da dövlət orqanlarına vergi mexanizminin effektivliyini müəyyən etməyə və əhəmiyyətli kənarlaşmalar aşkar edildikdə, mövcud vergi siyasətini korreksiya etməyə imkan verəcək. Ümumiyyətlə, göstərilən tövsiyələrin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi həm vergi siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasına, həm də qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün xərclərin optimallaşdırılmasına öz töhfəsini verə bilər. Öz növbəsində vergi siyasətinin səmərəliliyinin artırılması ölkənin iqtisadi artımına, əhəlinin rifahına və sahibkarlıq subyektləri üçün biznes mühitinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərmiş olur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması büdcə planlaşdırmasının tərkib hissəsidir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılması büdcə prosesinin vacib tərkib hissələrindən biri olaraq, büdcə-vergi siyasətinin formalaşdırılmasında və qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli xarakterə malikdir. Ölkə büdcəsinin gəlirlərinin proqnozları iqtisadi-sosial inkişafın makroiqtisadi fərziyyələri, iqtisadi sferanın fərqli sferalarının dəyərləndirilməsinə əsaslanaraq, səmərəli ortamüddətli fərziyyənin təməli hesab edilir. Formal və aydın surətdə proqnozlaşdırma hadisələrinin mövcudluğu mənfəətin yığılması hadisəsi, həmçinin inzibati raportların qurulması baxımdan mühümdür. Ölkə büdcəsinin gəlirlərinin fərziyyələrinin arzu edilən xüsusiyyətlərinə rəsmilik, şəffaflıq, həmçinin qurum yönündən sadələşdirilmə daxildir. Müxtəlif ölkələr büdcələrinin strukturu kimi proqnoz hadisəsini müəyyənləşdirən formal qaydalı təlimatlara sahibdirlər.

Vergi daxilolmalarının həcmünün artırılması və onların sabitliyinin təmin edilməsi əsasən vergilərin proqnozlaşdırılmasından və planlaşdırılmasından asılıdır. Müasir elm vergi proqnozlaşdırılmasını vergi potensialının və büdcə sistemində vergi və ödənişlərin daxilolmalarının qiymətləndirilməsi kimi müəyyən edir. Vergi mədaxillərinin proqnozu ilk öncə vergi mənbəyi, həmçinin vergi imkanının düz təyin olunması ilə sıx əlaqəlidir.

Hal-hazırda vergi proqnozlaşdırılmasının təsnifatı ilə bağlı birmənalı fikir yoxdur, baxmayaraq ki, təsnifata ehtiyac təkcə nəzəri plan haqqında biliklərin dərinləşdirilməsi zərurəti ilə deyil, büdcə prosesinin praktikasına da diktə olunur.

Əksər ölkələrin vergi proqnozlaşdırılması siyasətinin təhlili göstərir ki, büdcə hələ də illik perspektivə malik olsa da, ona daha geniş kontekstdə baxılır. Fiskal siyasətin ümumi məqsədləri və onun daha uzun müddət ərzində davamlılığı haqqında fikirlərin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Büdcə sənədləri illik büdcənin hökumətin məqsədlərinə, eləcə də uzunmüddətli kəsir və borc hədəflərinə necə uyğun gəldiyini əks etdirməlidir. Çoxillik maliyyə planının tətbiqi ilə büdcə prosesi ortamüddətli makroiqtisadi çərçivəyə salınır ki, bu da siyasət prioritetlərinin daha aydın ifadə olunmasını və bu məqsədlərin bir-biri ilə ziddiyyət təşkil

etməməsini təmin etməyi zəruri edir.

Çoxillik büdcələr, bir sıra çatışmazlıqlara baxmayaraq, gələcək fiskal qərarlarla bağlı yüksək dərəcədə əminlik təmin edir. Bundan əlavə, çoxillik büdcələr bu fiskal qərarların və ya tədbirlərin ölkənin ortamüddətli maliyyə strategiyasına uyğun olmasını təmin etməyə xidmət edir. Bütün bu elementlərin birləşməsi maliyyə siyasətinin sistemli inkişafını yüksək səviyyədə təmin edir.

Ölkəmizdə büdcə daxilolmalarında vergilərin payının təhlili göstərir ki, əlavə dəyər vergisi vergi daxilolmaları içərisində digər vergilərlə müqayisədə üstün paya malikdir. Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında ƏDV-dən sonra üstünlük təşkil edən digər vergi növü hüquqi şəxslərin gəlir vergisi olmuşdur.

Eyni zamanda, birbaşa vergilərdən büdcə daxilolmalarının azalması müsbət hal kimi qiymətləndirilməməlidir. Çünki birbaşa vergilərdən gəlirlər artarsa, o zaman hüquqi, o cümlədən fiziki şəxslərin mənfəətləri də artar. Bu da sosial və iqtisadi tərəfdən təkmilləşmə adlanır. Aydın olur ki, dolayı vergilər ölkənin büdcə mənfəətinin yaradılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir, həmçinin büdcədəki gəlirin böyüməsi vergi mədaxillərinin yüksəlməsi ilə sıx əlaqəlidir. Amma vergi mədaxillərinin artması daha ağır vergi yükü hesabına baş verməməlidir.

Fikrimcə, islahatlar dolayı vergilərdən gəlirlərin artırılması üçün deyil, dolayı vergilərin səmərəliliyinin artırılması, ilk növbədə regionlarda vergi nəzarətinin gücləndirilməsi, vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması, inflyasiyanın qarşısının alınması və daha da kəskinləşməsi üçün səmərəli vergi siyasəti aparılmalıdır.

Bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələr də (təqribən 80 faiz) inflyasiya, həmçinin iqtisadi böyümə göstəricisi ilə böyüyən vergi mənbəyinin proqnozunda istifadə olunan təsirli vergi əmsalına əsasən mənfəətin kalkulyasına görə bir sıra üsulları tətbiq edirlər. İnkişaf edən dövlətlərin təcrübələrində ekonometrik etolonlar böyüyən mikro-simulyasiya, həmçinin kalkulyasiya edilən Ümumiləşdirilmiş Balans modellərinə müvafiq olaraq yaradılır.

Bir sıra ölkələrin gəlirlərinin proqnozu, həmçinin kalkulyasiya etolonlarının fərqli formaları mövcuddur. Onların proqnozu kapitalın növbəti cərəyanının

kalkulyasını aparmaq məqsədilə analitik metodların tətbiqinə dayanır. Proqnozlaşdırılmada uyğun perioda əsasən tarixi informasiyaların toplanması, mühüm gəlir bazalarına əsasən fərziyyələri aydınlaşdırılması, həmçinin analizi aiddir.

Bu modellər sosial-iqtisadi dəyişənlərin, vergi bazalarının və ödənişlərin məlumat bazasına əsaslanır. Vergi bazasının hesablanması və proqnozlaşdırılması üçün müxtəlif mənbələrdən sosial-iqtisadi məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlili mühümdür. Vergilərin təməli olaraq tətbiq olunan məlumat mənbələrinə hesabatlar, həmçinin statistik informasiyalar aiddir. Vergilərin bəyannaməsi haqqında məlumat həm də vergi ödəyicilərinin vergi davranışı haqqında məlumat verir. Lakin bu mənbədən əldə edilən məlumatlar vergitutma məqsədləri üçün tam istifadə olunmur.

Müxtəlif ölkələrin maliyyə orqanları tərəfindən vergi daxilolmalarının hesablanması və proqnozlaşdırılmasında alternativ model və üsullardan istifadə olunur. Məlumatların mövcudluğundan və məlumatların təhlili təcrübəsindən asılı olaraq, gəlirin proqnozlaşdırılması üçün bir sıra modellər tətbiq oluna bilər. Təhlillər göstərir ki, gəliri proqnozlaşdırarkən, ekonometrik proqnozlaşdırma, reqressiya təhlili, zaman sıralarının təhlili və trend təhlili kimi statistik metodlardan istifadə daha üstün mövqeyə malikdir.

Vergi siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi, xüsusən də dövlətin fiskal funksiyasının səmərəliliyinin və vergilərin yığılma səviyyəsinin artırılması məqsədilə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı konseptual təkliflər irəli sürülür:

- İlk növbədə, ortamüddətli dövr üçün (3-5 ildən) nəzərdə tutulan vergi siyasəti konsepsiyasının hazırlanması təklif edilir. Bu sənəddə vergi siyasətinin prioritet istiqamətləri öz əksini tapmalıdır ki, bu da həm dövlət orqanlarına, həm də sahibkarlıq subyektlərinə bu dövr üçün öz fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verəcək. Belə ki, Konsepsiya müəyyən dərəcədə vergi qanunvericiliyinə dəyişiklik və əlavələrin edilməsi tezliyinin azaldılmasına xidmət edəcəkdir.

- İkincisi, mikrosimulyasiya və makroiqtisadi modelləşdirmənin elmi cəhətdən əsaslandırılmış üsullarından istifadə etməklə vergi daxilolmalarının strateji

proqnozlaşdırılmasının tətbiqinə başlamaq tövsiyə olunur. Qeyd edək ki, bu tədbir bütün maraqlı dövlət strukturları ilə əməkdaşlıq şəraitində təşkil edilməlidir, yəni, vergi daxilolmalarına təsir edən amillərin yalnız bir dövlət strukturu tərəfindən idarə olunmaması səbəbindən ölkədə iqtisadi prosesləri tənzimləmək səlahiyyətinə malik bütün qurumlar prosesdə iştirak etməlidir.

- Üçüncüsü, vergi ödəmələrinin faktiki daxilolmalarının büdcə sistemində və proqnoz hesablamalarına uyğunlaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir ki, bu da dövlət orqanlarına vergi mexanizminin effektivliyini müəyyən etməyə və əhəmiyyətli kənarlaşmalar aşkar edildikdə, mövcud vergi siyasətini korreksiya etməyə imkan verəcək. Bu hadisə ölkənin vergi sisteminin bir növ əks əlaqəsidir.

Ümumiyyətlə, yuxarıda göstərilən tövsiyələrin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi həm vergi siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasına, həm də qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün xərclərin optimallaşdırılmasına öz töhfəsini verəcəkdir. Öz növbəsində vergi siyasətinin səmərəliliyinin artırılması ölkənin iqtisadi artımına, əhəlinin rifahına və sahibkarlıq subyektləri üçün biznes mühitinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərəcək.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il dövlət büdcəsi haqqında qanunu
2. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. (2003), Büdcə sistemi. 474 səh.
3. Ələkbərov Ə.Ə. (2005), Azərbaycan Dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu. 327 səh.
4. Əliyev S. (2017). Manatın devalvasiyasının biznesə mənfi təsirinin azaldılmasında dövlət siyasəti. 159 səh.
5. Əyyubov V. (2004), “Büdcə və Vergi Sistemi”, 482 səh.
6. Həsənlı Y., Həsənov R., (2016), “İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi”, 364 səh.
7. Kəlbıyev Y.A., (2005), Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. 453 səh.
8. Kəlbıyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. (2011) Xarici ölkələrin vergi sistemi. Dərslik.
9. Quliyev F. (2014), “Vergi Sisteminin Effektiv sahibkarlıq Fəaliyyətinə Təsiri”, Bakı, 214 səh.
10. Məmmədov F, Musayev A, Sadıqov M., (2010), “Vergilər və Vergitutma”, Bakı, 352 səh.
11. Musayev A. (2019), “Vergi İnzibatçılığı və onun mahiyyəti” // Vergilər qəzeti, 44-cü buraxılış, səh 3-4.
12. Rzayev P. (2014) “Vergi Planlaşdırılmasının Vergi Daxilolmalarına Təsiri Xüsusiyyətləri” / Azərbaycanın Vergi Jurnalı, oktyabr, səh. 21-23.
13. Rzayev Z.H. (2007), Vergi menecmenti, 473 səh.
14. Rzayev Z.H. (2011), Vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, Bakı, 374 səh.
15. Vəlizadə S. (2010), Azərbaycanın müasir vergi sisteminin formalaşması istiqamətində aparılan islahatlar, onların nəticələri // Bakı, 231 səh.
16. Dövlət Statistika Komitəsinin Maliyyə və Banklar üzrə hesabatı, Bakı - 2021

17. “Dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi metodologiyası”. Bakı, 2012. <http://www.e-qanun.az/framework/23594>
18. Maliyyə sektorunun statistikasını. Mərkəzi Bankın bülleteni, Bakı 2021.
19. 2021-ci il üçün bank sektorunun göstəriciləri. <https://uploads.cbar.az/assets/d701bfa769e508299fbf2354c.pdf>

İngilis dilində

20. Bird, R.M. (2015). Improving Tax Administration in Developing Countries. Journal of Tax Administration, 1(1), 23-45.
21. Crude oil prices down sharply in forth quarter of 2014. 2015, January
22. Hyman, D. (2010). Introduction to Government Finance. In Public Finance (pp. 412–443). US: South-Western Cengage Learning.
23. International Tax planning and prevention of Abuse. Lue de Broe. Belgium. 2007, 252 p.
24. Irakli Ksovreli (2015), “Aggressive Tax Planning – Challenge of the Digital Era” master thesis - 135 p.
25. Keith. R. (2013), Fevurly “Plan Your Financial Future”, 672 p.

Rus dilində

26. Барулин, С.В. (2011), Налоговый менеджмент: учеб. пособие / С.В. Барулин. М. 367 с.
27. Веснин В.Р. (2005), “Менеджмент”. М., 472 с.
28. Владимирова Л.П. (2005), Прогнозирование и планирование в условиях рынка. М. с. 68
29. Горохова.Н.А (2014), Налоговый менеджмент в организациях: 376 с.
30. Глубкова Н.Й., (2008), Налоговое планирование: с. 584
31. Вылкова Е.С., Романовский М.В., (2011), Налоговое планирование, 523 с.
32. Большухина И.С., (2011), Налоговое планирование М. 2011, 431 с.
33. Попова Л. В. (2007), Прогнозирование и планирование в налогообложении: учеб. пособие для вузов / Л. В. Попова, Н. Г. Варакса, М. В. Васильева. –

Орёл : ОрелГТУ, 264 с.

34. Минаков А. В. (2005), Модели анализа и прогнозирования налоговой базы и налоговых поступлений // Экономический анализ: теория и практика– № 5. – С. 47–52.
35. Паскачев А. Б. (2004), Анализ и планирование налоговых поступлений: теория и практика / под ред. Ф. К. Садыгова. – М.: Изд-во экономико-правовой литературы., 316 с.
36. Красницкий В.А. (2018), Эффективная реализация аспектов налогового прогнозирования и планирования в рамках развития налогового администрирования // Вестник Челябинского государственного университета С.113.
37. Попков С.Ю. (2012) Информационная база прогнозирования, требования к статистическим данным // Журнал «Бизнес в законе», №2, –С.371-373.
38. Бутакова М.М. (2008), - Экономическое прогнозирование: методы и приемы практических расчетов: учебное пособие / М.М.Бутакова. – М.: КНОРУС, – 168с.
39. Глызин О.Л. (2004), Прогноз доходной составляющей федерального бюджета на территории субъекта РФ / О. Л. Глызин // Финансы. № 3.
40. Методы корреляционного и регрессионного анализа: Руководство для экономистов / Пер. с нем. И предисл. В.М. Ивановой. М.: Финансы и статистика, 325 с.
41. Прогнозирование и планирование: Учеб. пособие / Е. А. Черныш, Н.П. Молчанова, А. А. Новикова, Т. А. Салтанова. М.: ПРИОР, 1999. 234 с.
42. Басовский Л.Е. (2015), Прогнозирование и планирование в условиях рынка. – М.: Инфра-М,– 260 с.
43. Горемыкин В.А. (2013), Планирование: учебник для бакалавров. – М.: Юрайт, 696 с.
44. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник/ Архангельский В. П., Будорина А. В. и др.; под общей редакцией В. И. Кушлина – 2-е изд, доп. и перер. – М.: РАГС, 2015. – 345 с.

45. Сажина М.А. (2015), Государственное регулирование рыночной экономики. М.: 187 с.
46. Дурнов В.А. (2015), Инструменты финансового планирования // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. - №3. - С. 109-112.
47. Карташова О.И. (2016), Методы прямого и косвенного регулирования экономики: критерии идентификации и результаты применения / О.И.Карташова, С.Р.Муравьев, М.С.Бодня // Нац. интересы: приоритеты и безопасность. N 10. - С.20-29.
48. Клименко А.И. (2017), Государственное регулирование экономики как одно из условий обеспечения ее стабильности// Известия Пензенского государственного педагогического университета им. № 24. – С. 197-199
49. Шарина Г. А., Емельяненко М. П. (2016), Финансовый механизм в системе управления финансами // Молодой ученый. №10. — С. 410-411.
50. Налоги и налогообложение: Учебник для вузов / Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской. (2009). СПб.: Питер, С. 338.
51. Особенности планирования и прогнозирования налогов в развитых странах// http://www.icss.ac.ru/userfiles/file/macro_mini.pdf
52. Продченко, И.А. Прогнозирование и планирование в финансовом менеджменте [Электронный ресурс] / Продченко И.А. – Режим доступа: http://www.e-college.ru/xbooks/xbook172/book/index/index.html?go=part-010*page.htm.
53. Основные показатели налоговых систем зарубежных стран// http://www.icss.ac.ru/userfiles/file/macro_mini.pdf

İnternet resursları

1. <https://www.taxes.gov.az/az>
2. <https://www.stat.gov.az/>

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1. Proqnozlaşdırmada istifadə edilən metodlar.....	22
Sxem 2. Vergi proqnozlaşdırılmasında tətbiq edilən metodlar.....	38

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsinin gəlirlərinin strukturu. (mln manat).....	45
Şəkil 2. Büdcə daxilolmalarında vergilərin xüsusi çəkisi.....	47
Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il üçün dövlət büdcəsinin proqnoz vergi gəlirləri.....	48
Şəkil 4. ÜDM-də vergilərin xüsusi çəkisi.....	48
Şəkil 5. Ekonometrik proqnozlaşdırma.....	52

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. ÜDM-nin tərkibində vergilərin xüsusi çəkisi (%-lə).....	49
Qrafik 2. İllər üzrə Trend üsulu ilə pronoz vergi daxilolmaları və proqnozun xətasının qrafiki.....	57